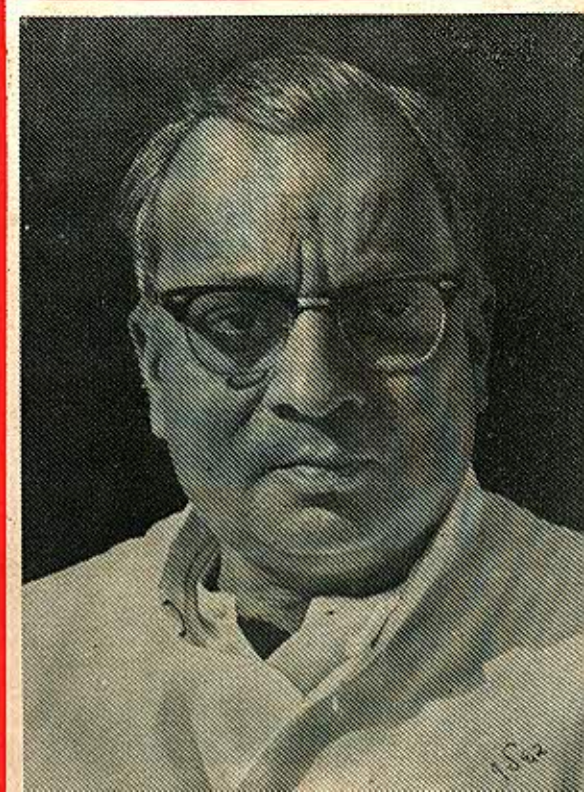

ਭਗਵਤੀਚਰਣ ਵਰਮਾ

ਸ਼੍ਰੀ ਲਾਲ ਸ਼ੁਕਲ

**ਭਾਰਤੀ
ਸਾਹਿਤ ਦੇ
ਨਿਰਮਾਤਾ**

ਭਗਵਤੀਚਰਣ ਵਰਮਾ (੧੯੦੩-੧੯੮੧) ਦਾ ਜਨਮ ੩੦ ਅਗਸਤ, ੧੯੦੩ ਨੂੰ ਸਫੀਪੁਰ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਉਨਾਵ, ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਸ਼੍ਰੀ ਦੇਵੀਚਰਣ ਦੀ ਅਚਾਨਕ ਮੌਤ ਨਾਲ ਭਗਵਤੀਚਰਣ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਜਵਾਨੀ ਤੱਕ ਆਰਥਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਪਰਿਵਾਰਕ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ-ਦੀਖਿਆ ਹਿੰਦੀ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬਿਆਸੋਫੀਕਲ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਦੌਰਾਨ 'ਭਾਰਤ ਭਾਰਤੀ' ਅਤੇ 'ਸਰਸਵਤੀ' ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਈ। ਅੱਠ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਵਿਤਾ ਗਣੇਸ਼ ਸ਼ੰਕਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ 'ਪ੍ਰਤਾਪ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਸਭ ਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਚਰਚਿਤ ਹੋਈਆਂ।

ਆਪਣੇ ਆਰੰਭਕ ਨਾਵਲ 'ਪਤਨ' (੧੯੨੮) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਬਹਿ ਨਚਾਵਤ ਰਾਮ ਗੁਸਾਈ ਤੱਕ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਈ ਮੇੜਾਂ 'ਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਹੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੇਖਣ ਨੂੰ ਸਿਖਰ ਤੱਕ ਲੈ ਗਈ। ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਵਿਚ 'ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ', ਵਰਗੀਆਂ ਵਿਚਾਰ-ਉਤੇਜਕ ਅਤੇ ਮੋਹਕ ਕਿਰਤਾਂ ਵੀ ਸਨ ਜਿਸ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੂੰ, ਸਗੋਂ ਹਿੰਦੀ ਨਾਵਲ ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਨਵੀਂ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਕਥਾ-ਕ੍ਰਿਤ ਉਪਰ ਫਿਲਮ ਵੀ ਬਣੀ। ਆਪਣੇ ਹੋਰ ਚਰਚਿਤ ਨਾਵਲਾਂ ਜਿਵੇਂ 'ਟੇਢੇ-ਮੋਢੇ ਰਾਸਤੇ', ਭੂਲੇ ਬਿਸਰੇ ਚਿੱਤਰ, (ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦੇਮੀ ਦੁਆਰਾ ਸਾਲ ੧੯੬੧ ਦੇ ਲਈ ਸਨਮਾਨਤ), ਸਾਮਰਥਯ ਔਰ ਸੀਮਾ, ਸੀਧੀ ਸੱਚੀ ਬਾਤਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਔਰ ਮਰੀਚਿਕਾ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਸਮਰਪਤ ਸਿਰਜਕ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਮਾਜਿਕ ਸੋਚ ਅਤੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ, ਨਿਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਕਈ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਏ। ਆਪਣੇ ਲੰਬੇ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਸਾਹਿਤਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਕਈ ਸਾਹਿਤਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਹੇ। ਫਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਲੇਖਣ-ਕਾਰਜ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ੧੯੭੧ ਵਿਚ 'ਪਦਮ ਭੂਸ਼ਨ' ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਹਿੰਦੀ ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਮਨੋਨੀਤ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਰਹੇ।

ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਿਬੰਧ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਜਾਣੇ-ਪਛਾਣੇ ਕਥਾਕਾਰ ਸ਼੍ਰੀਲਾਲ ਸ਼ੁਕਲ ਨੇ ਭਗਵਤੀ ਚਰਣ ਵਰਮਾ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਤਰਾ-ਚੜ੍ਹਾਅ, ਸੰਕਲਪ, ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਅੰਤ ਉਚਾਈ ਦੀ ਗਾਥਾ ਨੂੰ ਬੜੇ ਰੋਚਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਰਾਗ ਦਰਬਾਰੀ' ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦੇਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਪੰਦਰਾਂ ਰੁਪਏ

ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ

ਭਗਵਤੀਚਰਣ ਵਰਮਾ

ਲੇਖਕ

ਸ਼੍ਰੀਲਾਲ ਸੁਕਲ

ਅਨੁਵਾਦਕ

ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ 'ਬੱਦਨ'

ਅਸਤਰ ਤੇ ਮੂਰਤੀ ਕਲਾ ਦਾ ਜੋ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀ ਰੂਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਦਿਖਾਏ ਗਏ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਜੋਤਸ਼ੀ ਰਾਜਾ ਸੁਦੇਦਨ ਨੂੰ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੀ ਮਾਤਾ - ਮਹਾਰਾਣੀ ਮਾਯਾ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਕੇ ਦੱਸ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਇਕ ਮੁਨਸ਼ੀ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਆਖਿਆ ਲਿਖਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਆਦਿ ਕਾਲ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਚਿੱਤ੍ਰਕਲਾ ਦਾ ਚਿੱਤ੍ਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਇਹੀ ਰਿਕਾਰਡ ਹੈ।

ਨਾਗਾਰਜੁਨਕੋਂਡਾ, ਦੂਸਰੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ
ਬੰਨਵਾਦ ਸਾਹਿਤ : ਨੈਸ਼ਨਲ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ

ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦੇਮੀ

Bhagwaticharan Verma : Punjabi translation by Baldev Singh 'Baddan'
of Shrilal Shukla's monograph in Hindi. Sahitya Akademi, New Delhi
(1992), Rs. 15.

© ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦੇਮੀ

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ : 1992

ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦੇਮੀ

ਮੁੱਖ ਦਫ਼ਤਰ

ਰਵਿੰਦਰ ਭਵਨ, 35, ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਮਾਰਗ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ 110 001
ਵਿਕਰੀ ਕੇਂਦਰ : 'ਸੁਆਤੀ', ਮੰਦਿਰ ਮਾਰਗ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ 110 001

ਪ੍ਰਾਦੇਸ਼ਿਕ ਦਫ਼ਤਰ

ਜੀਵਨਤਾਰਾ ਬਿਲਡਿੰਗ, 23-ਏ /44 ਐਕਸ, ਡਾਇਮੰਡ ਹਾਰਬਰ ਰੋਡ, ਕਲਕੱਤਾ 700 053
304-305, ਅੰਨਾ ਸਲਾਈ, ਤੇਨਾਮਪੇਟ, ਮਦਰਾਸ 600 018
172, ਮੁੰਬਈ ਮਰਾਠੀ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਗ੍ਰਹਾਲਯ ਮਾਰਗ, ਦਾਦਰ, ਬੰਬਈ 400 014
ਏ. ਡੀ. ਏ. ਰੰਗਮੰਦਿਰ, 109, ਜੇ. ਸੀ. ਮਾਰਗ, ਬੰਗਲੌਰ 560 002

ISBN 81-7201-379-5

ਮੁੱਲ : ਪੰਦਰਾਂ ਰੁਪਏ

ਲੇਸਰ ਟਾਈਪਸੈਟਿੰਗ :

ਨੈਸ਼ਨਲ ਪ੍ਰੈਸ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ, ਦਿੱਲੀ 110 006

ਪ੍ਰਿੰਟਰ :

ਦੀਪ ਪ੍ਰਿੰਟਰਸ, ਦਿੱਲੀ 110 007

ਵਿਸ਼ੈ ਸੂਚੀ

ਪਰਿਚਯ	7
ਆਰੰਭਕ ਜੀਵਨ	10
ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਬਰੂ	18
ਰਚਨਾਵਾਂ : ਸਿਰਜਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ	52
ਉਪਸੰਹਾਰ	67
ਪਰਿਸ਼ਿਸ਼ਟ 1	72
ਪਰਿਸ਼ਿਸ਼ਟ 2	74
ਪਰਿਸ਼ਿਸ਼ਟ 3	76

ਪਰਿਚਯ

ਭਗਵਤੀਚਰਣ ਵਰਮਾ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਿਣੇ-ਚੁਣੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹਨ ਜੋ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹੀ ਤੁੱਲ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਬਹੁਰੰਗਾ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਵਿਧਾਵਾਂ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਹੱਦ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦੇ। ਕਵਿਤਾ, ਕਹਾਣੀ, ਨਾਵਲ, ਇਕਾਂਗੀ ਨਾਟਕ, ਨਿਬੰਧ, ਹਾਸ-ਵਿਅੰਗ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਨਹੀਂ, ੧੯੨੮ ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਸਾਲ, ੧੯੮੧ ਤੱਕ - ਅਰਥਾਤ ਲੱਗਭਗ ਅੱਧੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਉਹ ਰਚਨਾ-ਕਰਮ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਇਹ ਅੱਧੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਕੋਈ ਅਹਿਮ ਘਟਨਾਵਾਂ ਰਹਿਤ ਕਾਲਖੰਡ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਇਹ ਸਾਮਵਾਦ ਦੇ ਉਦੈ, ਨਾਜ਼ੀਵਾਦ ਦੇ ਉਥਾਨ-ਪਤਨ, ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਖੋਜ, ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਤਥਾਕਥਿਤ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਮੁੜ-ਨਿਰਮਾਣ ਦੀਆਂ ਵਿਰਾਟ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਯੁੱਗ ਹੈ। ਏਨੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਲਿਖਦੇ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਿਤੀਆਂ 'ਚੋਂ ਲੰਘਣ ਦਾ ਹੀ ਪਰਿਣਾਮ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤ ਨਿੱਜੀ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਬਰਾਬਰ ਪਰਿਪੱਕ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਦੀ ਚਟੋਤੀ ਦਾ ਉਹ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਮਰਥਾ-ਪੂਰਵਕ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਗਹਿਰੀ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ (ਇਨਸਾਈਟ) ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਤਕਦੀਰ ਦੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ (ਆਊਟਲੁਕ) ਦਾ

ਇਸ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪਰਿਚਯ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

ਏਨੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਲੇਖਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦਾ, ਇਕ ਲੇਖਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਤ ਹੀ 'ਸਿਨੀਕਲ' - ਲੱਗਭਗ ਅਵੱਗਿਆਪੂਰਨ ਰੁਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸਾਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ 'ਧੁੱਪਲ' ਨਾਮਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੰਪੂਰਨ ਲੇਖਨ, ਸਿਰਜਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਧੁੱਪਲ ਜਾਂ ਸੰਜੋਗ-ਮਾਤਰ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਉਤਸੁਕ ਸਨ। ਉਹ 'ਭਾਗਵਾਦ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਾਰਤ ਆਪਣੀ ਜਿਸ ਜੀਵਨ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਉਲੇਖ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਦਾ ਵਿਗੜਿਆ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਅਸਲ ਰੂਪ ਧੁੱਪਲ ਹੈ ।

ਇਥੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਧੁੱਪਲਵਾਦ ਜਾਂ ਸੰਜੋਗਵਾਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੇਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਧੁੱਪਲਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਲੇਖਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜੋ ਅਵੱਗਿਆਵਾਦ ਜਾਂ 'ਸਿਨੀਸਿਜ਼ਮ' ਉਪਜਿਆ, ਉਸ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਜੀਵਨ-ਚਰਿੱਤਰ ਲਿਖਣ ਦੇ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕ ਲੇਖਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜਿੰਨੀ ਸਮੱਗਰੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਓਨੀ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਗੈਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਖੁਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਜੋ ਪੱਤਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਡਾਇਰੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਫੋਟੀਆਂ-ਮੋਟੀਆਂ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਿਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਜੋ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿਯਮਤ ਸੰਸਮਰਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਜੀਵਨ ਭੌਤਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬੀਤਿਆ ਅਤੇ ਦਿਲੀ-ਦਇਆ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਅਤੇ ਤਕਲੀਫਾਂ ਨੂੰ ਖਾਸ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਹੋਏ - ਅਲਿਖਤ ਹੀ ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਹ ਸਾਡੀ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਮ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਦੋ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ 'ਧੁੱਪਲ' ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਇਹ ਆਤਮਕਥਾ ਵੀ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਨੇ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ, 'ਜੀਵਨਪਰਕ ਉਪਨਿਆਸ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿਤਾ ਹੈ) ਲੇਖਕ ਨੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਮਜ਼ਾਕ ਬਣਾ ਕੇ, ਦੋ ਭਾਵ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਪੰਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਹੈ, "ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਣ ਵਿਚ ਬੀਤੀ ਹੈ, ਹੁਣ ਆਪਣਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।" ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਾਲ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਿਸ ਵਿਚਾਰਕ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ

ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਇਹ ਉਸ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਦੂਸਰੀ ਪੁਸਤਕ 'ਕਹਿ ਨਾ ਜਾਯ, ਕਾ ਕਹਿਏ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਉਪਲਬਧ ਇਕ ਹੋਰ ਆਤਮਕਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਮ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਆਤਮਕਥਾ ਅਧੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ੧੯੮੮ ਤੱਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ੧੯੩੫ ਤੱਕ ਦਾ ਹੀ ਜੀਵਨ ਚਰਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਧੀਰੇਂਦ੍ਰ ਵਰਮਾ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਮ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਇਸ ਆਤਮ-ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹ ਭਾਵਾਤਮਕ ਤਾਜ਼ਗੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਸੰਭਵ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ੧੫-੨੦ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਤੇ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮੈਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਮੰਨ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗਲੇਰੇ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਚਰਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸਦਾ ਉਦਾਰਤਾਪੂਰਵਕ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਆਰੰਭਕ ਜੀਵਨ

ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੱਧ ਭਾਗ ਵਿਚ ਉਨਾਵ ਨਾਮ ਦਾ ਇਕ ਜਿਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਕਾਨਪੁਰ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਲਖਨਊ ਹੈ। ਉਨਾਵ ਦੀ ਇਕ ਤਹਿਸੀਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਦਫ਼ਤਰ ਦਾ ਕਸਬਾ ਸਫ਼ੀਪੁਰ ਹੈ। ਇਸ ਕਸਬੇ ਵਿਚ ਭਾਦਰਪਦ ਸ਼ੁਕਰ ਅਸ਼ਟਮੀ, ਸੰਮਤ ੧੯੬੦ ਵਿਕਰਮੀ (੩੦ ਅਗਸਤ, ੧੯੦੩) ਨੂੰ ਦੁਪਹਿਰ ਬਾਅਦ ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਤੀਚਰਣ ਵਰਮਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਜਨਮ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅਨੁਮਾਨਤ ਤਿੰਨ ਅਤੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਦਾ ਹੈ, ਨਿਸ਼ਚਤ ਸਮਾਂ ਦੱਸਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ, ਖੁਦ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਫ਼ੀਪੁਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣੀਆਂ-ਚੁਣੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਜੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਰਾਬ ਸਨ ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹਿ ਲਵੇ ਕਿ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਉੱਜ, ਆਮ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਾਨਪੁਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ੍ਰੀ ਦੇਵੀਚਰਣ ਕਾਨਪੁਰ ਨਗਰ ਵਿਚ ਪਟਕਾਪੁਰ ਮੁਹੱਲੇ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਸਨ। ਉਹ ਪੇਸ਼ੇ ਤੋਂ ਵਕੀਲ ਸਨ ਅਤੇ ਕਾਨਪੁਰ ਵਿਚ ਹੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਇਕ ਵਚਿੱਤਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨਪੁਰ ਛੱਡ ਕੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸਫ਼ੀਪੁਰ ਜਾ ਕੇ ਵਕਾਲਤ ਕਰਨੀ ਪਈ ਸੀ। ਕਾਨਪੁਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਗਾਤਾਰ ਦੋ ਸੰਤਾਨਾਂ ਦੀ ਜਨਮ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿਤੀ ਗਈ ਕਿ ਤੀਜੀ ਸੰਤਾਨ ਦਾ ਜਨਮ ਕਾਨਪੁਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੇ ਪੂਰਵਜ ਕਦੇ ਉਨਾਵ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨਾਵ ਦੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸਫ਼ੀਪੁਰ ਵਿਚ ਵਕਾਲਤ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੇਵੀਚਰਣ

ਜੀ ਸੰਤਾਨ-ਲਾਭ ਲਈ ਕਾਨਪੁਰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਫ਼ੀਪੁਰ ਆ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇਕ ਕੱਚੇ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਦੇ ਸੱਤ-ਐੱਠ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਵਾਪਸ ਕਾਨਪੁਰ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਵਕਾਲਤ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ।

ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਕਾਯਸਬ ਵੰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਵਿਚ 'ਸਿੰਹ' ਕੁਲਨਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਖੱਤਰੀ ਲੋਕ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਬੇ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਿਵਦੀਨ ਸਿੰਘ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਨਮਾਨ ਲਈ 'ਬਾਬੂ' ਵੀ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੜਕਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ 'ਸਿੰਹ' ਜੋੜ ਕੇ ਤਿੰਨ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਜੀਵਤ ਕੀਤਾ। ਬਾਬੂ ਸ਼ਿਵਦੀਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਤਾ ਉਨਾਵ ਵਿਚ ਰਾਜੇਪੁਰ ਨਾਮ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇਕ ਮੱਧ ਵਰਗ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਚਾ ਨੇ ਕਾਨਪੁਰ ਲਿਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਬਾਬੂ ਸ਼ਿਵਦੀਨ ਸਿੰਘ ਡਾਕਘਰਾਂ ਦੇ ਨਿਰੀਕਸ਼ਕ (ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਆਫ਼ ਪੋਸਟ ਆਫੀਸਜ਼) ਸਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਅਹੁਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਾਨਪੁਰ ਜਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੋ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਪਟਕਾਪੁਰ ਵਿਚ ਇਕ ਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਛੋਟੇ ਮਕਾਨ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਇਕ ਵੱਡੇ ਮਕਾਨ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੂਜੀ ਤੋਂ ਦੋ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਕਾਲੀਚਰਣ ਅਤੇ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇਵੀਚਰਣ ਦੂਜੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ। ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ, ਅਤੇ ਬਾਬੂ ਸ਼ਿਵਦੀਨ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਹ ਸੰਪੂਰਨ ਪਰਿਵਾਰ ਵੰਡ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਮਕਾਨ ਦੇ ਅਲਗ-ਅਲਗ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ, ਇਹ ਇਸ ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਨ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰ ਸੰਕਟਮੋਚਨ ਅਤੇ ਹਨੂੰਮਾਨ ਚਾਲੀਸਾ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਕੁਝ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਉਪਾਸਕ ਅਤੇ ਕੁਝ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਚਾਚਾ ਜੇਕਰ ਸ਼ਾਨ-ਸ਼ੌਕਤ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸੀ ਤਾਂ ਦੂਜਾ ਭੰਗ ਦਾ, ਅਤੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਈ ਵਾਰ ਭੰਗ ਨਾਲ ਬਣੀ ਚੀਜ਼ ਖਾਣ ਨੂੰ ਮਿਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

੧੯੦੮ ਵਿਚ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇਵੀਚਰਣ ਦੀ ਅਚਾਨਕ ਪਲੇਗ ਫੈਲਣ ਕਾਰਨ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਕਰੀਬ ਚਾਰ ਸਾਲ ਸੀ। ਦੇਵੀਚਰਣ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਵਿਗੜ ਗਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੋਰ ਤਿੰਨ ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ (ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਦਾ ਇਕ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਅਤੇ ਭੈਣ

ਵੀ ਸੀ) ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਲਈ ਬੰਡਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਚਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰੀ ਦੇ ਦੋ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਪਿੰਡ, ਜੋ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰ ਵਿਚ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਆਨੰਦ ਸ਼ਰੂਪ ਵਰਮਾ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਪਿਆ ਸੀ, ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਵਿਚ ਵੇਚ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਨਾਬਾਲਿਗਾਂ ਦੇ ਲਈ 'ਬਾਂਡਸ' ਵਿਚ ਲਾ ਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਲਈ ਲੱਗਭਗ ੨੨ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਪੱਕੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜਦ ਤੱਕ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਨਾਬਾਲਿਗ ਵੱਡੇ ਹੋ ਕੇ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਹੋਏ, ਪੂਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਇਕ ਮਾਤਰ ਸਹਾਰਾ ਇਹੀ ਵਿਆਜ ਦੀ ਆਮਦਨੀ ਸੀ।

ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਘਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਮਿਊਂਸਪਲ ਬੋਰਡ ਦੇ ਇਕ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਕਰਵਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਕਲਾਸ 'ਅ' ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਤੀਜੀ ਕਲਾਸ ਤੱਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ। ਵਰਨਣਯੋਗ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਰਦੂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨਾ ਦੇ ਕੇ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਇਕ ਭਾਗ ਵਿਚ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਉਹ ਇਕ ਨੇੜਲੇ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਏ ਜਿਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਸ ਸਕੂਲ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਆਰਤੀ ਅਤੇ ਵੇਦ-ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਪਾਠ ਆਦਿ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਘਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਹਨੂੰਮਾਨ ਚਾਲੀਸਾ, ਸੰਕਟਮੋਚਨ ਆਦਿ ਯਾਦ ਹੋ ਗਏ। ਚੌਥੇ ਦਰਜੇ ਵਿਚ ਕਲਾਸ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਛੇਵੇਂ ਦਰਜੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਇਕ ਦਿਨ ਹਿਸਾਬ ਦਾ ਕੋਈ ਸਵਾਲ ਨਾ ਹਲ ਕਰ ਸਕਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਧਿਆਪਕ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਡੰਡਾ ਪਰੋੜ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਕੂਲ ਚੋਂ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਕਟਾ ਲਿਆ। ਇਹ ਘਟਨਾ ੧੯੧੫ ਦੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿਯੋਸਾਫੀਕਲ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ ੧੨ ਸਾਲ ਤੋਂ ਘੱਟ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਉਹੀ ਸਾਲ ਸੀ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਚਾਚਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਪਿੰਡ ਵੇਚ ਕੇ ਵਿਧਵਾ ਮਾਂ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਮਾਸਿਕ ਆਮਦਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਬਿਯੋਸਾਫੀਕਲ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਅਮੀਰ ਘਰਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਸਨ, ਜਦ ਕਿ ਵਰਮਾ ਜੀ ਜੁੱਤੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਕੂਲ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਵੀ, ਉਸ ਘੱਟ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਏਨਾ ਸ੍ਰੇ-ਅਭਿਮਾਨ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਇਸ ਸੁਝਾਅ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਗਰੀਬ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਫੰਡ ਵਿਚੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।

ਬਿਯੋਸਾਫੀਕਲ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਤੋਂ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰੀਖਿਆ-ਫਲ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਹੋਠਾ ਵੱਲ ਆਉਂਦਾ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਛੇਵੀਂ-ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਚੌਥਾ ਜਾਂ ਪੰਜਵਾਂ ਸਥਾਨ ਮਿਲਿਆ। ਸੱਤਵੀਂ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਉਹ ਸਿਰਫ ਪੂਰੇ ਨੰਬਰ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਪਾਸ ਹੋਏ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਹਿੰਦੀ ਵਿਸ਼ੇ 'ਚੋਂ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਗਏ।

ਉਸ ਦੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਜਗਮੋਹਨ 'ਵਿਕਸਤ' ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੁੱਖ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ, ਸਨੇਹ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਪੱਤਰ-ਪੱਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿਤਾ। ਫਲਸਰੂਪ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੇ 'ਭਾਰਤ-ਭਾਰਤੀ' ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਅਤੇ 'ਸਰਸਵਤੀ' ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਭਗਵਤੀਚਰਣ ਵਰਮਾ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ।

ਭਾਰਤ-ਭਾਰਤੀ ਦਾ ਲੈਅਬੱਧ ਪਾਠ ਕਰਦਿਆਂ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਨੇ ਉਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਲੈਅਬੱਧ ਪੰਕਤੀਆਂ ਜੋੜਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਚਾਨਕ ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਕਵੀ ਹਨ। ਜਦ ਇਹ ਰਚਨਾ ਅੱਠ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦੀ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ। ਵਿਕਸਤ ਜੀ ਨੇ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦੀ ਲੈਅਬੱਧਤਾ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਛੰਦ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵੀ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਨੂੰ ਛੰਦਾਂ ਅਤੇ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਦਿੱਤੀ। ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਲਗਨ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ, ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ :

"ਉਸ ਦਿਨ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪਾਠ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅੰਤਮ ਪਾਠ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਿਆ।"

ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਦਿਨ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀ ਵਿਚ ਬੀਤ ਰਹੇ ਸਨ। ਭਗਵਤੀਚਰਣ ਵਰਮਾ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਖਰੀਦਣ ਦੇ ਸਮਰਥ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਖੇਲ-ਕੂਦ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਪਰਿਵਾਰਕ ਫਰਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਰ ਕਲਾਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਕੋਈ ਖਾਸ ਉਤਸ਼ਾਹਜਨਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਘੱਟ ਆਮਦਨ ਵਿਚ ਵੀ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਤਮਨਿਰਭਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵੱਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਘਰ ਦੇ ਲਈ ਸੋਦਾ ਲਿਆ ਕੇ ਦੇਣਾ, ਚਾਚਾ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਦਾ ਖੁਰਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣਾ - ਵੱਡਿਆਂ ਦੇ ਇਹ ਕੰਮ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੱਧਦੀ ਹੋਈ ਲਗਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਰੁੱਚੀ ਵੀ

ਵੱਧ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਟਕਾਪੁਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਮੁਹੱਲਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਰਾਮ ਲੀਲਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਤਿਉਹਾਰ ਧੁਮਧਾਮ ਨਾਲ ਮਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਰਾਮਾਇਣ ਦੀਆਂ ਚੌਪਾਈਆਂ, ਦੋਹਿਆਂ ਅਤੇ ਭਜਨਾਂ ਦਾ ਗਾਇਣ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਵਰਮਾ ਜੀ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਰੁੱਚੀ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਕਈ ਵਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੰਗੀਤ-ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਸਭ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਕਵੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਵੀ ਹੁੰਦੇ। ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਖੰਡਨ-ਮੰਡਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮਝੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਇਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਹੈ।

ਅੱਠਵੀਂ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੱਕ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਵਿਤਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ। ਵਿਕਸਤ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਦੱਸੇ ਗਏ ਕਾਵਿ-ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਸਮਝ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ ਜੋ ਬਿਯੋਸਾਫੀਕਲ ਸਕੂਲ ਦੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਮਾਸਿਕ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਵੀ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛਪੇ ਹੋਏ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਲਈ ਉਹ ਇਕ ਦਿਨ 'ਪ੍ਰਤਾਪ' ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ-ਸੰਸਥਾਪਕ ਸ਼੍ਰੀ ਗਣੇਸ਼ਕਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਗਏ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛਾਪਣ ਲਈ ਦੇ ਕੇ ਆਏ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੀ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਰਮਾਸ਼ੰਕਰ ਅਵਸਥੀ ਨੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਤਾਉ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੇ ਖਦੇ ਹੋਏ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਛਪਣ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਥੋੜ੍ਹੀ ਸੋਧ ਦੇ ਨਾਲ ਭਗਵਤੀਚਰਣ ਵਰਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਛਪੀ। ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੰਕਤੀ ਸੀ -

"ਚਲਤਾ ਹੋਵੇ ਵਾਯੂ ਹਡਹਡਾਤਾ ਆਂਧੀ ਹੋ ਵਿਕਟ ਬੜੀ"

ਜਦ ਕਿ 'ਪ੍ਰਤਾਪ' ਵਿਚ ਛਪੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੰਕਤੀ ਸੀ -

"ਹਹਰ ਹਹਰ ਹੋ ਪਵਨ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਆਂਧੀ ਹੋਵੇ ਵਿਕਟ ਬੜੀ"।

ਕਵੀ ਨੂੰ ਇਹ ਸੋਧ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਆਈ, ਪਰ ਛਪੀ ਹੋਈ ਪਹਿਲੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਆਨੰਦ ਨੇ ਸੰਪਾਦਕ ਦੀ ਇਸ ਸੋਧ ਵੱਲ ਉਸ ਦਾ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਨਾ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ। (ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਉਕਤ ਸੰਪਾਦਕੀ ਸੰਸ਼ੋਧਨ ਉਸ ਜਮਾਨੇ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਰੂਪ ਨਾਲ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਅਧਿਕਾਰ 'ਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਰੈਸ਼ਨੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਹਡਹਡਾ ਕੇ ਚਲਦੇ ਹੋਏ ਵਾਯੂ ਵਿਚ ਜਿਸ ਆਤੰਕ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਹਹਰ ਹਹਰ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹਵਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਵਿਵੇਦੀ ਯੁੱਗ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਹਡਹਡਾਤੇ ਵਾਯੂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਸਰੋਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।)

ਜੇ ਵੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ 'ਪ੍ਰਤਾਪ' ਵਿਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਛਪਣ ਲੱਗੀਆਂ ਅਤੇ ੯ਵੀਂ ਜਮਾਤ ਤੱਕ ਆਉਂਦੇ ਆਉਂਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਸਥਾਨਕ ਕਵੀ ਵਜੋਂ

ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ। 'ਪ੍ਰਤਾਪ' ਦੇ ਮੁੱਖ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੀ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ 'ਪ੍ਰਤਾ' ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਛਪੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਬਲਪੁਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ 'ਸ੍ਰੀਸ਼ਾਰਦਾ' ਵਿਚ ਵੀ। ਸਤਾਰਾਂ-ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਉਸ ਸਾਹਿਤਕ ਸਭਾ ਵਿਚ ਵੀ ਬੈਠਣ ਲੱਗ ਪਏ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਪੰਡਤ ਵਿਸ਼ਵਰਨਾਥ ਸ਼ਰਮਾ 'ਕੈਸ਼ਿਕ' ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਲਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸ਼ਰਮਾ 'ਨਵੀਨ' ਅਤੇ ਰਮਾਸ਼ੰਕਰ ਅਵਸਥੀ ਵਰਗੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਰੇਨਾਲਡ ਦੇ 'ਲੰਡਨ ਰਹੱਸ' ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਡਿਯੂਮਾ ਅਤੇ ਵਿਕਟਰ ਹਾਰੂਗੋ ਤੱਕ ਦੇ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਤਾਪ' ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਅਤੇ ਕਾਨਪੁਰ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਉਹ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋ ਗਏ, ਇਹ ਗੱਲ ਅਲੱਗ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਸਕਾਰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ।

ਪਰਿਵਾਰਕ ਉਲਝਣਾਂ, ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ, ਆਰਥਿਕ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਕਾਵਿ-ਲਗਨ - ਇਸ ਸਭ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ੧੯੨੦ ਵਿਚ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿਚ - ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ 'ਸਕੂਲ ਲੀਵਿੰਗ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ' (ਐਸ.ਐਲ.ਸੀ.) ਕਹਾਉਂਦੀ ਸੀ - ਵਿਚੋਂ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਗਏ। ਦੂਜੇ ਸਾਲ ੧੯੨੧ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਕਲਰਕੀ ਜਾਂ ਦੂਜੀ ਛੋਟੀ-ਮੋਟੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਜੋਗੀ ਸਮਰਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਪਰ ਆਰਥਿਕ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਗੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

੧੯੨੩ ਵਿਚ ਕਾਨਪੁਰ ਵਿਖੇ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ-ਸੰਮੇਲਨ ਦਾ ਇਜਲਾਸ ਹੋਇਆ। ਕੈਸ਼ਿਕ ਜੀ ਸਵਾਗਤ-ਮੰਤਰੀ ਸਨ। ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਇਸ ਆਯੋਜਿਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਿਰਤੋੜ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਜਲਾਸ ਦੇ ਕਵੀ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿਚ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਨੇ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣਾਈ ਜਿਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਨਕਦ ਪੁਰਸਕਾਰ ਵੀ ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪੰਕਤੀਆਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ -

"ਪ੍ਰਤਿਧੁਨੀ, ਪ੍ਰਤਿਧੁਨੀ ਕਿਉਂ ਰੋਂਦੀ ਹੈ, ਜਲੇ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਰੋਣ ਦਿਓ,

ਅੱਥਰੂਆਂ ਦੀ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਭਿਗੋਣ ਦਿਓ।"

ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ : "ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਗਲੇ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਪਸੰਦ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਉਭਰਦੇ ਹੋਏ ਛਾਇਆਵਾਦ ਦੀ ਅਸਪੱਸ਼ਟ

ਜਿਹੀ ਘਸੀ-ਪਿਟੀ ਭਾਵਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਭਰਿਆ ਸੀ, ਗਹਿਰਾਈ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਉਸ ਕਵਿਤਾ 'ਤੇ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਹਾਸਾ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"

ਜੇ ਵੀ ਹੈ, ਕਵੀ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੰਟਰਮੀਡੀਏਟ ਵਿਚੋਂ ਅਸਫਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਚਾ ਸਕੀ। ਉਸ ਸਾਲ, ੧੯੨੩ ਵਿਚ ਉਹ ਇੰਟਰ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ 'ਚੋਂ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਗਏ। ਇਮਤਿਹਾਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਸੇ ਸਾਲ ੧੯ ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਮ ਸੀ ਉਮਾ। ਉਮਾ ਜੀ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੌਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਸ੍ਰੀ ਹਰਪ੍ਰਸਾਦ ਵਰਮਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਖੇਰਗੜ੍ਹ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮਿਲ ਵਿਚ ਮੈਨੇਜਰ ਸਨ।

੧੯੨੪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਥਰਡ ਡਵੀਜ਼ਨ ਵਿਚ ਇੰਟਰ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪਾਸ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸਾਲ ਉਸ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ।

ਗਣੇਸ਼ਕਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਾਲ 'ਪ੍ਰਭਾ' ਦੇ ਨਿਯਮਤ ਲੇਖਕ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਨਜ਼ਦੀਕ ਆ ਗਏ। ਸਰਗਰਮ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨੇਤਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੱਤਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੇ 'ਪ੍ਰਭਾ' ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਅਤੇ ਲੇਖ ਲਿਖੇ। ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਚੀ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਰਾਜ-ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਆਇਰਲੈਂਡ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ, ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਮਾਰਕਸ 'ਤੇ ਵੀ, 'ਪ੍ਰਭਾ' ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੇਖ ਲਿਖੇ। ਆਪਣੀ ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਆਤਮਕਥਾ ਵਿਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਉਹ ਨਿਰੰਤਰ ਅਧਿਐਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੇਖ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਸਮੱਗਰੀ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜੇ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਸਾਲ ਪੱਤ੍ਰਕਾਰਤਾ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਮਾਪਦੰਡ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਈ ਜੋ ਕਿ ਨਿਸਚਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅੱਗੇ, ਜਦ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਪੱਤਰਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਅਤੇ ਫਿਰ 'ਨਵਜੀਵਨ' ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਦੇ ਪਦ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਸਿੱਧ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ।

ਉਸ ਸਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਹਾਦਸਾ ਪੇਸ਼ ਆਇਆ। ਪਤਨੀ ਉਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਜਨੰਦ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਵਾਪਸੀ 'ਤੇ ਉਹ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਕੁਝ ਦੇਰ ਰੁਕੇ। ਪਤਨੀ ਨੇ ਸੈਕਿੰਡ ਕਲਾਸ ਦੇ ਔਰਤਾਂ ਵਾਲੇ ਵੇਟਿੰਗ ਰੂਮ ਵਿਚ ਟਰੰਕ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਕੁਝ ਕੱਪੜੇ ਕੱਢੇ ਅਤੇ ਤਾਲਾ ਬੰਦ ਕੀਤੇ ਬਗੈਰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਚਲੀ ਗਈ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਟਰੰਕ ਵਿਚੋਂ

ਸਾਰੇ ਗਹਿਣੇ ਕੱਢ ਲਏ। ਲੱਗਭਗ ਡੇਢ ਸੌ ਤੋਲਾ ਸੋਨੇ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ। ਉਮਾ ਜੀ ਜੋ ਗਹਿਣੇ ਪੇਕੇ ਘਰ ਤੋਂ ਲਿਆਈ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੌਂਸ 'ਤੇ ਮਿਲੇ ਸਨ - ਉਹ ਸਾਰੇ ਚੋਰੀ ਹੋ ਗਏ। ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਜੋ ਭਾਗਵਾਦ ਪਨਪ ਕੇ ਸੰਕਟ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਸੀਨ ਰਹਿਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਕੰਮ ਆਇਆ। ਥਾਣੇ ਵਿਚ ਰਿਪੋਰਟ ਲਿਖਾ ਕੇ ਇਸ ਭਾਰੀ ਪਰਿਵਾਰਕ ਹਾਨੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੁੱਪਚਾਪ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੁਣ ਅੱਗੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਗਣੇਸ਼ਕਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੋਂ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਲੈ ਕੇ ਵਰਮਾ ਜੀ ਰਾਏਕ੍ਰਿਸ਼ਨਦਾਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਬਨਾਰਸ ਗਏ। ਵਰਮਾ ਜੀ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮਿਲ ਜਾਣ ਤਾਂ ਕਾਂਸ਼ੀ ਹਿੰਦੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਰਾਏ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਥੇ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਵੀ ਮੈਥਿਲੀਸ਼ਰਣ ਗੁਪਤ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਸੀ ਗੱਲਬਾਤ ਚੰਗੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਹੋਈ ਪਰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਉਤਸ਼ਾਹਜਨਕ ਗੱਲ ਨਾ ਹੋਈ। ਵਾਪਸੀ 'ਤੇ ਵਰਮਾ ਜੀ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਰੁਕ ਗਏ, ਕੁਝ ਜਾਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਦੂਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈ ਲਿਆ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਉਹ ਇਕ ਬੰਗਲੇ ਵਿਚ ਰਹੇ ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਬੰਗਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਾ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਹੋਸਟਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਜੇ ਰੁਪਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਾ ਦੇ ਨਾਂ ਕਈ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਬੈਂਕ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਰੁਪਏ ਉਸ ਨੇ ਕਢਾ ਲਏ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਇਹ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਰਕਮ ਉਸ ਲਈ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਈ।

ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂ-ਬਰੂ

ਭਗਵਤੀਚਰਨ ਵਰਮਾ ਦੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤਕ ਕਰਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਹਲਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਖੁਦ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਦਾ ਹੱਥ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਮੌਖਿਕ ਬਿਆਨਾਂ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਅਤੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ, "ਮੈਂ ਤਾਂ ਭਰਾਵਾਂ, ਆਪਣੀ ਜੀਵਕਾ ਲਈ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਉੱਚੇ ਜਾਂ ਗਹਿਰੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਹੈ।" ਕੁਝ ਹੋਰ ਤੱਕ ਇਹ ਬਿਆਨ ਸਹੀ ਵੀ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ 'ਏਕ ਦਿਨ' ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ 'ਯੁਵਰਾਜ ਚੂੜਾ' ਵਰਗੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਨੇ ਕੇਵਲ ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਲਿਖੀਆਂ, ਪਰ ਇਹ ਭੁੱਲਣਾ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਤ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸੁਧ ਵਿਵਸਾਹਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ, ਅੰਤ ਉਸ ਦੀ ਸਮਰਥਾ, ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤਭਾ ਹੀ ਵਿਜਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਨੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਬਹੁਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੇਵਲ ਹਲਕੇਪਨ ਜਾਂ ਖਿਲੋਦੜੀ ਮੁਦਰਾ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਅੰਸ਼ ਅਤਿਅੰਤ ਸਮਰਥਾ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਨ। ਅਖੀਰ, ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਸਲਤਨਤ ਬਖਸ਼ ਦੀ, ਪ੍ਰਾਸਚਿਤਾਂ ਜਾਂ 'ਦੇ ਬਾਂਕੇ' ਵਰਗੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਖਿਲੋਦੜੀ ਮੁਦਰਾ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਾਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਿਲਚਸਪ ਜਾਂ ਖਰਾ ਵਿਅੰਗ - ਨਿਰਾਲਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ - ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਲੇਖਕ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਮਜ਼ਾਕ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਦ ਭਗਵਤੀ

ਬਾਬੂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਮਾਨਦੰਡਾਂ ਦੀ ਕਸੀਟੀ 'ਤੇ ਪਰਖਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਹੋਰ ਵਸਤੂਪਰਕ ਮਾਨਦੰਡ ਨਾ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਜਾਣ।

ਜੇ ਵੀ ਹੋਵੇ, ੧੯੨੪ ਵਿਚ ਜਦ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਨੇ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ 'ਆਕਸਫੋਰਡ ਐਂਡ ਕੈਂਬਰਿਜ' ਹੋਸਟਲ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਨਾਵਲ 'ਤੀਨ ਵਰਸ' ਦੇ ਕੁਝ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਉਹ ੨੨ ਸਾਲ ਦੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਖੁਦ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਬਦਵਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਬੇਵਕਤ ਮੌਤ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਦਰਿਦਰਤਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਝੱਲਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਚਲ ਰਹੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਸੀ - ਕਿਸੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੀਨਤਾ ਨਾ ਦਿਖਾਉਣਾ, ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਹਮਦਰਦੀ ਦੀ ਭੀਖ ਨਾ ਮੰਗਣਾ, ਖੁਦ ਦਿਲੀ ਦਇਆ ਨਾਲ ਨਾ ਪਿਘਲ ਜਾਣਾ, ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਬਿਪਤਾ ਨੂੰ ਮਾਨਵ-ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀ ਆਮ ਘਟਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕ੍ਰੋਧਿਤ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿਧਰ ਲਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਉਸ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਮਾਨਸਿਕ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੇਣਾ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹੀ, ਨਿਰਭੈਅਤਾ, ਉਲਝਣਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਸੀਨਤਾ, ਯਥਾਰਥ ਪ੍ਰਤੀ ਸਿਨਸਿਜ਼ਮ ਵਰਗੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਵੀ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਹੁਣ ਤੱਕ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰੋ : ਉਹ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਗਹਿਨ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਆਪਣਾ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਇਕ ਡਿਗਰੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਬੀ.ਏ. ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਜਲਦੀ-ਜਲਦੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੀਰੀਅਡ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਕਿ ਦੁਪਹਿਰ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੁਰਸਤ ਮਿਲ ਜਾਵੇ। ਹਰ ਇਕ ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ ਨੂੰ ਉਹ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਤੋਂ ਕਾਨਪੁਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਕਾਨਪੁਰ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਸੋਮਵਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਨਪੁਰ ਰਹਿ ਕੇ, ਮੰਗਲਵਾਰ ਨੂੰ ਉਹ ਦੁਬਾਰਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬੀ.ਏ. ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਕਾਨਪੁਰ ਬਿਤਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਘੰਟੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ।

ਉਹ ਗਰੀਬ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਚੰਗੇ ਸੂਟ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਟੈਨਿਸ, ਨਾਟਕ ਆਦਿ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਹੈ। ਉਹ ਦੁਬਲਾ-ਪਤਲਾ ਹੈ, ਸਰੀਰ ਕੇਵਲ ਪੰਜ ਫੁੱਟ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਇੰਚ, ਪਰ ਚੰਗਾ

ਰਿਸ਼ਟ-ਪੁਸ਼ਟ ਹੈ। ਅੱਖਾਂ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਅਤੇ ਕਦੇ ਸਨੇਹਪੂਰਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਕ੍ਰੋਧ ਦੀ ਮੁਦਰਾ ਵਿਚ ਹਨ। ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਤਬੀਅਤ, ਆਪਣਾ ਸਨੇਹ ਅਤੇ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ, ਪਸੰਦ ਅਤੇ ਨਾਪਸੰਦਗੀ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਤਨੀ ਉਮਾ ਪ੍ਰਤੀ ਅਤਿਅੰਤ ਸਨੇਹਪੂਰਨ ਅਤੇ ਕਰੁਣਾਭਾਵ ਨਾਲ ਓਤਪੋਤ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨੇਹ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸਮਰੱਥ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੀਨ ਨਾ ਬਣਾ ਕੇ, ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਝੱਲਦੇ ਹੋਏ, ਬੇੜਾ ਬਹੁਤ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਖਰਚ ਖੁਦ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਵੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਕਵੀ ਭਗਵਤੀਚਰਣ ਵਰਮਾ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਭਾਗਵਾਦੀ ਹੋ ਜਾਏ ਅਤੇ ਉਹ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਦੀ ਧੱਧਰ ਤੇ ਜੀਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੀ ਮੰਨ ਲੈਣ ਤਾਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਹੈਰਾਨਗੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।

ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਸ੍ਰੀ ਸੁਮਿਤਰਾਨੰਦਨ ਪੰਤ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਵਾਕਫੀ ਜੀਵਨ ਭਰ ਦੀ ਦੇਸਤੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ। ਇਥੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਨਾਲ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿੱਤਰਤਾ ਹੋਈ। ਸਾਹਿਤਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੱਟੇ-ਮਿੱਠੇ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਉਹ 'ਅਭਯੁਦਯ' ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਕਾਂਤ ਮਾਲਵੀਆ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਏ। ਮਾਲਵੀਆ ਜੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦਾਨ ਜਾਂ ਮਦਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲੈਣਗੇ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਲਘੂ ਨਾਵਲ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਅਨੁਵਾਦ ਲਈ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ੫੦ ਰੁਪਏ ਮਿਲੇ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਛੋਟੀ ਰਕਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਛਪਿਆ, ਸ਼ਾਇਦ ਮਾਲਵੀਆ ਜੀ ਨੂੰ ਅਨੁਵਾਦ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

੧੯੨੫ ਵਿਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਕੰਨਿਆ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਅੱਜ ਦੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਮਹਿਲਾ ਡਾ. (ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ) ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਸ਼੍ਰੀਵਾਸਤਵ ਹੈ।

੧੯੨੬ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਵਿਚ ਬੀ.ਏ. ਕਰਨ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਐਮ.ਏ. ਕਰਨੀ ਚਾਹੀ, ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਵੀ ਨਾਂ ਲਿਖਾਇਆ। ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਵਿਚ ਐਮ.ਏ. (ਪ੍ਰੀਵੀਅਸ) ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਐਮ.ਏ. ਦਾ ਕੋਰਸ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਐਲ.ਐਲ.ਬੀ. ਕੋਰਸ ਦਾ ਆਖਰੀ ਸਾਲ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ੧੯੨੮ ਵਿਚ ਉਹ ਐਲ.ਐਲ.ਬੀ. ਬਣ ਗਏ।

ਐਲ.ਐਲ.ਬੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਨਪੁਰ ਆ ਗਏ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਲੱਗਾ ਕਿ ਐਮ.ਏ. ਫਾਈਨਲ ਦੀ ਥਾਂ ਐਲ.ਐਲ.ਬੀ. ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਘਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਐਮ.ਏ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵਕਾ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਪਯੋਗੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਘਰ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਉਦਾਸੀ ਭਰਿਆ ਸੀ, ਜਮ੍ਹਾਂ ਪੁੰਜੀ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਵਿਦਿਆ ਅਰਥਕਾਰੀ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਰਹੀ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਦੇ ਘਰ ਦੂਜੇ ਬੱਚੇ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਨਾਂ ਅਭੈ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਪੂਰਾ ਨਾਂ ਅਭੈ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਸੀ।

ਆਪਣੀ ਇਕ ਤਾਈਂ ਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਉਹ ਵਾਪਸ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਐਮ.ਏ.ਫਾਈਨਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈ ਲਿਆ। ਪਰ ਸਮੁੱਚੀ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਥਿਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੁਣ ਲੰਘ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਹ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਛੱਡ ਕੇ ਫਿਰ ਕਾਨਪੁਰ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਵਕੀਲ ਬਾਬੂ ਮੁਨਾ ਲਾਲ ਦੇ ਯੂਨੀਅਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਕਾਲਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ।

੧੯੨੮ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਟਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਾਲ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ 'ਪਤਨ' ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਗੰਗਾ ਪੁਸਤਕਮਾਲਾ ਲਖਨਊ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਨਾਵਲ ਵੱਲ ਝੁਕਾਅ ਹੋਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕ ਸੀ। ਵਰਮਾ ਜੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸਨ ਕਿ ਗਦ ਲਿਖ ਕੇ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਆਰਥਿਕ ਲਾਭ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਬਹੁਪੱਖੀ ਸੀ ਅਤੇ ਲੇਖਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।

'ਪਤਨ' ਵਰਮਾ ਜੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਕਥਾ ਲੇਖਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੇ ਜੋ ਚਿੰਤਨ-ਵਿਸ਼ੇ ਅੱਗੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ 'ਪਤਨ' ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਵਰਨਣਯੋਗ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਰੋਚਕ ਅਤੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਥਿਰਤਾਂਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਤਥਾਕਥਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਤੱਥਪੂਰਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। 'ਪਤਨ' ਦਾ ਕਥਾਨਕ ਅਵਧ ਤੇ ਅੰਤਿਮ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਾਜ਼ਿਦਅਲੀ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕਤਾ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਪ੍ਰੇਮ, ਪ੍ਰਿਠਾ,

ਮੁਕਾਬਲੇ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਦਿ ਦੀ ਪੂਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਅਤੇ ਕੁਝ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਚਮਤਕਾਰੀ ਕਥਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕੁਝ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਕੇਵਲ ਰੈਚਿਕਤਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਚਲ ਕੇ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੇ 'ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ' ਨਾਮਕ ਜੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲ ਲਿਖਿਆ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਸਾਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਿਸ਼ੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਵਕਾਲਤ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਚਲੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਪੱਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਇਕ ਜਾਣੇ ਪਛਾਣੇ ਕਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਫੁੱਲ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਕਈ ਸੰਮੇਲਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਕਈ ਸੰਮੇਲਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰੀਤਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸ਼ੈਲੀ ਵੀ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਧਨਾਕਸ਼ਰੀ-ਸਵੈਯਾ ਸੁਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਚਾਣੀ ਤੋਂ ਅੱਡ ਸੀ। 'ਕਰੋਯਾ-ਵਿਕਰੋਯਾ', 'ਕਸਕ ਕਹਾਣੀ', 'ਨੂਰਜਹਾਂ ਦੀ ਕਬਰ ਤੋਂ' ਵਰਗੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ 'ਮਧੁਕਣ' ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ 'ਪਤਨ' ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ-ਅਧਿਕਾਰ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਗੰਗਾ ਪੁਸਤਕਮਾਲਾ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਸ਼੍ਰੀ ਦੁਲਾਰੇਲਾਲ ਭਾਰਗਵ ਦੇ ਹੱਥ ਬਾਰਾਂ ਆਨੇ (੭੫ ਪੈਸੇ) ਪ੍ਰਤੀ ਪੰਨੇ ਦੀ ਦਰ ਨਾਲ ਵੇਚਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਸੀ। ਗੰਗਾ ਪੁਸਤਕਮਾਲਾ ਦੇ ਪੰਡਤ ਸੂਰਯਕਾਂਤ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ 'ਨਿਰਾਲਾ' ਤਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਝ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ-ਅਧਿਕਾਰ ਲੱਗਭਗ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਦਰਾਂ ਤੇ ਦੇਣਾ ਪਿਆ ਸੀ।

'ਪਤਨ' ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ੧੯੨੮ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੨੯ ਵਿੱਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਬੁੰਦੇਲਖੰਡ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਫਤਰਪੁਰ ਤੋਂ ਇਥੇ ਆਉਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸੱਦਾ ਖੁਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਫਤਰਪੁਰ ਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਾਹਿਤਕਾਰ, ਆਲੋਚਕ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਸੈਕਤਰ ਬਾਬੂ ਗੁਲਾਬ ਰਾਏ ਨੇ ਭਿਜਵਾਇਆ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ 'ਪਤਨ' ਵਿੱਚ ਅਵਧ ਦੇ ਆਖਰੀ ਨਵਾਬ ਵਾਜ਼ਿਦਅਲੀ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇਖ ਕੇ ਅਵਧ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰਤੀ ਖਿੱਚੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਪੱਖਾਂ ਤੇ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਨਾਲ ਨਾ ਕੇਵਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਲਿਖਵਾਉਣਾ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਇਹ ਸੱਦਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ, ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦੇ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਬਾਬੂ ਗੁਲਾਬਰਾਏ ਨਾਲ ਹੋਇਆ

ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁੰਦੇਲਖੰਡ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਖਜੂਰਾਹੋ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ। (ਖਜੂਰਾਹੋ ਤੱਕ ਫਤਰਪੁਰ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਹੀ ਭਾਗ ਸੀ) ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨਿਰਾਰਥਕ ਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਅਵਧ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ ਕਿ ਗੋਲ-ਮਟੋਲ ਜਵਾਬ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਉਲਝਾਉਣ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਕੂਲ ਕੋਈ ਸਾਹਿਤਕ ਕੰਮ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲੈਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਕੇਵਲ ਸੰਤੋਖਜਨਕ ਵਿਦਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਹ ਕਾਨਪੁਰ ਆ ਗਏ।

ਉਪਰ ਤੋਂ ਮੱਧ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਤੰਗੀਆਂ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਜੋ ਵੀ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਕਰਕੇ ਸੀ। ਵਕਾਲਤ ਵਿੱਚ ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁੱਚੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਕਾਲਤ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਲਗਨ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਕ-ਮੰਡਲੀ ਦੇ ਉਹ ਸਰਗਰਮ ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ, ੧੯੨੯ ਵਿੱਚ ਪਤਨੀ ਉਮਾ ਤਪਦਿਕ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਜਾਨਲੇਵਾ ਬੀਮਾਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਟਿਲਾਜ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਲਵਾਯੂ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਦੋਸਤ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ, ਜੋ ਅਲਮੋੜਾ ਖੇਤਰ ਦੇ ਇਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਨਾਗਰਿਕ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਅਲਮੋੜਾ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਵਿੱਚ ਉਮਾ ਜੀ ਦੀ ਸਿਹਤ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਵਰਮਾ ਜੀ ਲਗਾਤਾਰ ਅਲਮੋੜਾ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਵਕਾਲਤ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਉਹ ਕਾਨਪੁਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹੇ। ੧੯੩੦ ਦੀਆਂ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਮਾ ਜੀ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਅਲਮੋੜਾ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਕਾਨਪੁਰ ਆ ਗਈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਾਨਪੁਰ ਵਿੱਚ ਵਕਾਲਤ ਕਰਕੇ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਣਗੇ। ਅੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੂਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਨਪੁਰ ਤੋਂ ਲੱਗਭਗ ੪੦ ਮੀਲ ਦੂਰ ਹਮੀਰਪੁਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਵਕਾਲਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਹਮੀਰਪੁਰ ਵਿੱਚ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਦਾ ਨਨਿਹਾਲ ਸੀ ਅਤੇ ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਨਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਮਕਾਨ ਵੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਲਗ ਇਕ ਮਕਾਨ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਲਿਆ, ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਦਫਤਰ ਲਈ ਇਕ ਛੋਟੇ ਕਮਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ, ਇਕ ਮੁਨਸ਼ੀ ਕੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਕਾਲਤ ਵਿੱਚ ਪੈਰ ਜਮਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁੱਚੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਉਹ ਟਿਕਣਾ ਹੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਹਮੀਰਪੁਰ ਵਿੱਚ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਇਕ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਰਹੇ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਹਮੀਰਪੁਰ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਅਵਿਕਸਿਤ ਕਸਬਾ ਸੀ ਜੋ ਆਵਾਜਾਈ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਐਥਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਾਨਪੁਰ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਯਮਨਾ ਨਦੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਹੋਬਾ ਵੱਲ, ਬੇਤਵਾ ਸੀ। ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਨਗਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕੋਟਿਆ ਹੋਇਆ ਇਹ ਇਕ ਟਾਪੂ ਵਾਂਗ ਸੀ। ਪਰ ਵਕਾਲਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਦਫਤਰ ਸੀ। ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਮੁਨਸ਼ੀ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਲੱਗਭਗ ਦੋ ਦਹਾਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਧਨਪਤਰਾਏ ਦੇ ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਨਾਲ ਇਸ ਜਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਡਿਪਟੀ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਆਫ ਸਕੂਲ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਹੀ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਆਜ਼ਾਦ ਲੇਖਕ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

ਇਕ ਸਾਹਿਤਕ ਘਟਨਾ : ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ

ਕਾਨਪੁਰ ਦੀ ਕੌਸ਼ਿਕ-ਮੰਡਲੀ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਬਾਲਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸ਼ਰਮਾ 'ਨਵੀਨ' ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਸਨ ਆਸਕਰ ਵਾਈਲਡ ਅਤੇ ਅਨਾਤੋਲੋ ਫਰਾਂਸ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਉਹ ਅਨਾਤੋਲੋ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਬਾਯਾ' ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਸ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ, ਜਿਸ ਦੇ ਲਈ ਇਸ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਨੋਬਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਹਮੀਰਪੁਰ ਦੇ ਉਣੀਂਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਵਕੀਲ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਨਾਲ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਕੋਲ ਕੰਮ ਨਾ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ। ਜਿਲ੍ਹਾ ਮੁੱਖ ਦਫਤਰ ਵਿੱਚ ਅਫਸਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਸਥਾਨਕ ਕਲੱਬ ਵਿੱਚ ਅਫਸਰਾਂ ਅਤੇ ਵਕੀਲਾਂ ਦਾ ਕਾਫੀ ਮੇਲਜੋਲ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਵੀ ਕਲੱਬ ਕੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਏ। ਇਥੇ ਟੈਨਿਸ, ਬਿਰਜ, ਸ਼ਤਰੰਜ ਆਦਿ ਖੇਡਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਕਲੈਕਟਰ ਸ਼੍ਰੀ ਭਡਕਾਮਕਰ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਪਰਕ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੀ ਭਡਕਾਮਕਰ ਦੀ ਨਿਜੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਦਿਨ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਨੂੰ ਅਨਾਤੋਲੋ ਫਰਾਂਸ ਦੀ 'ਬਾਯਾ' ਦਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਮੰਗ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲੈ ਆਏ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਲਿਆ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪਾਪ ਅਤੇ ਪੁੰਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਤੇ ਇਕ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪੂਰਨਾ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਇਕ ਦਿਨ ਮੁਵੱਕਿਲਾਂ ਦੀ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ-ਬੈਠੇ ਸੁੰਨੇ ਦਫਤਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ' ਨਾਵਲ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇਧਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਇਸ ਨਾਵਲ ਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ

ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਖਬਾਰ ਵਿੱਚ ਉਯੋਨ ਦੇ ਇਕ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਸ਼੍ਰੀ ਲਾਲਚੰਦ ਸੇਠੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸਕੱਤਰ ਦੀ ਅਸਾਮੀ ਲਈ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਲਈ ਅਰਜ਼ੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ। ਵਰਮਾ ਜੀ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਯੋਨ ਦੇ ਕਵੀ ਸੀਮੇਲਨ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹ ਆਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਕੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਹ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ, ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਸੇਠੀ ਵਲੋਂ ਨਿਯੁਕਤੀ-ਪੱਤਰ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਸ਼੍ਰੀ ਸੇਠੀ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਯੋਨ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਇਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਠੀਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ੨੫੦ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਤੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹਲਕਾ ਕੰਮ ਮਿਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼੍ਰੀ ਸੇਠੀ ਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਅਖਬਾਰ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਖਬਰਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਡਾਕ ਦੇ ਉੱਤਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਖਾਣਾ ਵੀ ਉਹ ਸੇਠੀ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਖਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਵਿੱਚ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਉਹ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਣਗੇ। ਕੇਵਲ ਪੈਸੇ ਲਈ ਕਿਸੇ ਸੇਠ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦਿਖਾਈ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਹਮੀਰਪੁਰ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਜੀਵਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਿਰ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਣ ਲੱਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੇਠ ਜੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਪੱਤਰ ਦੇ ਕੇ ਵਿਦਾ ਲੈ ਲਈ। ਭਾਵੇਂ ਹਮੀਰਪੁਰ ਜਾਣ ਲਈ ਅਲਾਹਬਾਦ ਹੋ ਕੇ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ ਰਸਤੇ ਹੋ ਕੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਇਹ ਯਾਤਰਾ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਬਹੁਤ ਨਿਰਣਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਈ।

ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਨੂੰ ਸਨੌਹੀ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਕਵੀ ਸ਼੍ਰੀ ਜਗਦੰਬਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਮਿਸ਼ਰ 'ਹਿਤੈਸ਼ੀ' ਮਿਲੇ, ਜੋ ਕਾਨਪੁਰ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਦ ਕਿ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਵਧ-ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਤਾਲੁਕੇਦਾਰ ਅਤੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਜਿੰਮੀਦਾਰ ਕਾਫੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਜਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਦੇ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਹਿਮਾਨ ਬਣਨਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨਾ ਇਕ ਆਮ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਉੱਜ ਇਸ ਦੇ ਅਨੇਕ ਆਪਵਾਦ ਵੀ ਸਨ। ਜੇ ਵੀ ਹੋਵੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤਾਪਗੜ੍ਹ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਕਾਲਾਕਾਂਕਰ ਰਿਆਸਤ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਸੁਮਿਤਰਾਨੰਦਨ ਪੰਤ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਤਾਲੁਕੇਦਾਰ ਸ਼੍ਰੀ ਅਵਧੇਸ਼ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਕੁਅਰ ਸੁਰੇਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਅਤੇ ਮਹਿਮਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਜਦ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਜੀ ਨੇ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਨੂੰ

ਕਾਲਾਕਾਂਕਰ ਚਲਣ ਲਈ ਜਿੰਦ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਲਈ। ਕਾਲਾਕਾਂਕਰ ਵਿੱਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੀ ਪੰਤ ਜੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਥੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਰੁੱਕ ਕੇ ਉਹ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਆ ਗਏ। ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਦਰੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿੱਚ ਉਤਰਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਤਾਲੁਕੇਦਾਰ ਰਾਜਾ ਬਜਰੰਗ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਹੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਪ੍ਰੇਮੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰੁੱਚੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਵਰਮਾ ਜੀ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਭਦਰੀ ਗਏ ਪਰ ਇਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਗਰਮਜੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਜੀ ਦਾ ਕਵਿਤਾ-ਪਾਠ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸੁਣਾਉਣ ਦੀ ਫਰਮਾਇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪਰ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ' ਦੀ ਅਧੂਰੀ ਪਾਂਛਲਿਪੀ 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਅਧਿਆਇ ਸੁਣਾਏ। ਭਦਰੀ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਵਰਮਾ ਜੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ। ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੂਜੇ ਹੀ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਹਮੀਰਪੁਰ ਛੱਡ ਕੇ ਪ੍ਰਤਾਪਗੜ੍ਹ ਆ ਜਾਣ। ਭਦਰੀ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਸੈਕੜੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਮੁੱਖ ਦਫਤਰ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਚਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਾਪਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਭਦਰੀ ਰਿਆਸਤ ਦੀ ਕੋਠੀ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਯਕੀਨ ਦੁਆਇਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਦਸੰਬਰ, ੧੯੩੧ ਦੀ ਹੈ। ਜਨਵਰੀ, ੧੯੩੨ ਵਿੱਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਹਮੀਰਪੁਰ ਛੱਡ ਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮੇਤ ਪ੍ਰਤਾਪਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਵਕਾਲਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆ ਗਏ। ਇਹ ਗੱਲ ਅਲਗ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਵੀ ਵਕਾਲਤ ਨਾ ਚਲੀ, ਪਰ 'ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ' ਉਹ ਨਿਰੰਤਰ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ।

ਪ੍ਰਤਾਪਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪਦਾਰਥਕ ਤਕਲੀਫ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦਾ ਖਰਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਭਦਰੀ ਰਾਜ ਤੋਂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕੁਝ ਵਕੀਲ ਨਿਯੁਕਤ ਸਨ। ਬਾਹਰ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਤਰੀਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਭਦਰੀ ਤੋਂ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਪ੍ਰਤਾਪਗੜ੍ਹ ਛੱਡ ਕੇ ਉਹ ਭਦਰੀ ਹੀ ਆ ਜਾਣ ਅਤੇ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਵਿੱਚ ਮੈਨੇਜਰ ਨੂੰ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣ। ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਮੈਨੇਜਰ' ਕੀ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅੰਤ ਉਹ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਆਨੰਦ ਸੂਰੂਪ ਵਰਮਾ ਕੋਲ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਛੱਡ ਕੇ ਭਦਰੀ ਚਲੇ ਗਏ (ਸ਼੍ਰੀ ਆਨੰਦ ਸੂਰੂਪ ਵਰਮਾ ਬੀ.ਐਸ.ਸੀ. ਤੱਕ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਅਧਿਆਪਕ ਲੱਗ ਗਏ ਸਨ।)

ਭਦਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ

ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇਥੇ ਸੁਵਿਧਾ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸਾਹਿਤ-ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ। ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਹਿਭੂਜ ਜੀਵਨ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਥੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਬਿਤਾਏ। ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਭਦਰੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਅਤੇ ਮਦਨਮੋਹਨ ਮਾਲਵੀਆ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਯਰਵਦਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਏ। ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਲਵੀਆ ਜੀ ਵਲੋਂ, ਗੌਰੋ ਜੈਲਰ ਦੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਕਾਰਨ, ਸੰਕੇਤਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ੧੯੩੨ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਜਾਂ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ। ਅੰਦੋਲਨ ਮੱਠਾ ਪੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਨੇ ਸਹਿਮਤੀ ਦਿਤੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਜਨਤਾ ਦੀ ਉਸ ਵਿਚ ਰੁੱਚੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਥੋਂ ਵਾਪਸੀ ਤੇ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ-ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਅੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਭਦਰੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੁਕੇ ਰਹਿਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਹੁਣ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ। ਦੂਜੇ ਹੀ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਦਭਾਵਨਾ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਵਿਦਾਈ ਲਈ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਚਲੇ ਗਏ।

ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵੀ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਦਾ ਯਕੀਨ ਵੀ ਦੁਆਇਆ।

ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਭਦਰੀ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਪੋਰਾਣਾਂ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਉਤਮ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਲਾ ਸੰਸਕਰਣ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ। ਪੋਰਾਣਾਂ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਦੇ ਕੰਮ ਲਈ ਸ਼੍ਰੀ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ (ਸ਼੍ਰੀ ਪਰਫੁਲ ਚੰਦਰ ਓੜਾ ਮੁਕਤ' ਦੇ ਪਿਤਾ) ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਲਈ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਕਾਫੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਕਾਗਜ਼ ਖਰੀਦ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਲਾਅ ਜਰਨਲ ਪ੍ਰੈਸ ਨਾਲ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਜੀ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਵਾਅਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਅਧੂਰੀ ਰਹਿ ਗਈ।

ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਕਾਂਤ ਮਾਲਵੀਆ ਦੇ ਨਾਲ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੀ ਆਨੰਦ ਭਵਨ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸਰੋਜਨੀ ਨਾਇਡੂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਨਾਇਡੂ ਅਤੇ ਪੰਡਤ ਜਵਾਹਰਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸੁਣਾਈਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਵਰਮਾ ਜੀ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕਵੀ ਨਰੋਂਦਰ ਸ਼ਰਮਾ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਹੋਇਆ।

ਬੇਕਾਈ ਦੇ ਆਲਮ ਵਿਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੇ 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਅਕਾਦਮੀ' ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ

ਦੇ ਵਿਕ੍ਰੇਤਾ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਆਪਣੇ ਖਰਚੇ ਤੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਇਥਰ ਤਪਦਿਕ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਪਤਨੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਿਗੜਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਅੰਤ ੧੯੩੩ ਵਿਚ ਉਮਾ ਜੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਵਰਮਾ ਜੀ ਤਿੰਨ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਬਾਪ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਵੱਡੀ ਲੜਕੀ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਅਤੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਅਭਯ ਅਤੇ ਵਿਜਯ। ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਮੌਤ ਨਾਲ ਭਾਵਾਤਮਕ ਠੋਸ ਪਹੁੰਚੀ। ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਧ ਗਈਆਂ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਭਾਰ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ। ਇਕ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਅਤੇ ਭਾਵਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗਿਰਿਜਾ ਨਾਂ ਦੀ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ। ਗਿਰਿਜਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ ਹੀ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੀ।

ਇਕ ਪਾਸੇ ਜਿਥੇ ਉਹ ਉਪਜੀਵਕਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਲੜਖੜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਉਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਹ ਪਰਿਪੱਕ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪੱਤਰ-ਪੱਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਛਾਇਆਵਾਦ ਯੁੱਗ ਦੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਉਭਰਨ ਵਾਲੇ ਕਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਅਲਗ ਹੈ ਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਉਸ ਵਰਗ ਵਿਚ ਹੋਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਤਰ ਛਾਇਆਵਾਦੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੧੯੩੨ ਵਿਚ ਪੰਡਤ ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵਰਮਾ ਜੀ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਮਧੁਕਣ' ਛਪਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ੧੯੩੪ ਵਿਚ 'ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ' ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਸਥਿਤੀ ਨੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮੌੜ ਲਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਘੱਟ ਵਿਕਰੀ ਹੋਈ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਥਾ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਕਵੀ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਨਾਲ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ ਪਰਸੋਤਮ ਦਾਸ ਟੈਂਡਨ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ-ਭਵਨ ਨੇ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੇ ਲਈ ਫੋਟ ਦੇ ਦਿਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਾਰ ੧੯੩੭ ਵਿਚ ਵਾਚਸਪਤੀ ਪਾਠਕ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ 'ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ' ਭਾਰਤੀ ਭੰਡਾਰ, ਲੀਡਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ। ਭਾਰਤੀ ਭੰਡਾਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਕਾਪੀਆਂ ਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਸਾਲ ਦੂਜਾ ਸੰਸਕਰਣ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਕਾਪੀਆਂ ਦਾ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ। ਨਾਵਲ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ-ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵੀ 'ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ' ਇਕ ਅਹਿਮ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਬੰਗਾਲੀ, ਗੁਜਰਾਤੀ, ਮਲਿਆਲਮ, ਤਮਿਲ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਛਪਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੇਵਲ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁਣ ਤੱਕ ਇਸ ਦੀਆਂ ਢਾਈ

ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਾਪੀਆਂ ਵਿਕ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। 'ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ' ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਜੇ ਕੰਮ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਏ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਕੰਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਰਹੇ, ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ 'ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ' ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਮਾਣ ਸੀ। ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ 'ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ' ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਬਦਲ ਗਈ। ਇਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ, ੧੯੪੦ ਵਿਚ ਕੇਦਾਰ ਸ਼ਰਮਾ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਵਿਚ 'ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ' ਤੇ ਇਕ ਫਿਲਮ ਵੀ ਬਣੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਫਲ ਰਹੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਮਿਲੀ।

'ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ' ਦੀ ਕੁਮਿਕਾ ਵਿਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ 'ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ' ਅਤੇ ਅਨਾਤੋਲੇ ਫਰਾਂਸ ਦੀ 'ਬਾਯਾ' ਵਿਚ ਇਹ ਹੀ ਅੰਦਰ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਅਨਾਤੋਲੇ ਫਰਾਂਸ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਅੰਤਰ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ' ਦੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਨਾਤੋਲੇ ਫਰਾਂਸ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਵਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਥੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਵੇਚਨ ਦੀ ਪਿਠਭੂਮੀ ਵਿਚ 'ਬਾਯਾ' ਇਕ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਸਫਲ ਨਾਵਲ ਹੈ, ਉਥੇ ਓਪਰੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸੰਦੇਹ-ਯੁਕਤ ਇਤਿਹਾਸਕਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ 'ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ' ਅਤਿਅੰਤ ਨਾਟਕੀ ਅਤੇ ਬਾਯਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਆਮ ਪਾਠਕ ਲਈ ਕਿਤੇ ਅਧਿਕ ਪੜ੍ਹਨਯੋਗ ਹੈ। ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਖੁਦ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁੱਚੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ, ਅਤੇ ਨਾ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਰਹੀ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਨਾਵਲਾਂ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਜਿਸ ਭਾਗਵਾਦ ਦੀ ਉਹ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਮਾਤਰ ਹੈ। ਪਾਪ ਅਤੇ ਪੁੰਨ ਦੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੀਮਾਂਸਾ 'ਬਾਯਾ' ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ 'ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ' ਵਿਚ ਨਾ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਉਥੇ ਮਾਨਵੀ ਨੂਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਉਸ ਵਰਗੀ ਵੱਡੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਨਿੰਦਣੀਯ ਅਤੀਤ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ 'ਬਾਯਾ' ਜਿਸ ਦੇ ਵੀ ਨੂਰ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਗਰਿਮਾ ਦੀ ਚਰਮ ਜਿੱਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ 'ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ' ਵਿਚ ਪਾਪ ਅਤੇ ਪੁੰਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੇਵਲ ਇਹੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਪਾਪ ਅਤੇ ਪੁੰਨ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਹੀ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀਆਂ ਨਿਰਣਾਇਕ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਜੇ ਪਾਪ ਹੈ, ਉਹ ਦੂਜੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪੁੰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਰਲੀਕਰਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਖਮ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਏਨੀ ਆਧਾਨੀ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ

ਤਾਂ ਇਹ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ 'ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ' ਵਿਚ ਜਿਸ ਮੋਰੀਆਕਾਲੀਨ ਪਿੱਠਫੁਮੀ ਦੀਆਂ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਈ ਕਾਲ-ਖੰਡ (ਏਨਾਕਰਾਨਿਜ਼ਮ) ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਪਤਨ' ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਨੇ ਅਵਧ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਇਤਿਹਾਸ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਦਿਖਾਈ ਹੈ।

ਪਰ ਇਸਨੂੰ ਬਾਬੂ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤਭਾ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਹੀ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰ ਵਰਨਣ ਕੀਤੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਥਾ ਦੀ ਅਨੂਠੀ ਸੰਰਚਨਾ, ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਨਾਟਕੀ ਚਿੱਤ੍ਰਾਤਮਕਤਾ, ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿੱਤ ਲਈ ਇਕ ਅਦਭੁਤ ਦੇਣ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ, ਗੰਭੀਰਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਏਨਾ ਦਿਲਚਸਪ ਜਾਂ ਗਹਿਰਾਈ ਵਾਲਾ ਨਾਵਲ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ 'ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ' ਨੇ 'ਵਿਕਾਰ ਆਫ ਵੇਕਫੀਲਡ' ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਗੋਲਡਸਮਿਥ ਦੇ ਇਸ ਪੁਰਾਣੇ ਕਥਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਨ ਤੋਰ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਕਲਾਹੀਣ ਬਣੀ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਅਨੇਕ ਦੇਸ਼ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਕਲਾ ਦਾ ਉਤਮ ਨਮੂਨਾ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ।

'ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ' ਦੀ ਅਸੀਮ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਕੁਝ ਕਾਰਨ ਉਪਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਨੂੰ ਕਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਅਤੇ ਬੋਲੋੜਾ ਵਿਸਤਾਰ ਦੇਣ ਤੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਪੂਰਨ ਸੰਜਮ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਹਿਜ ਅਤੇ ਸਰਲ ਲਿਖਤ ਹੈ। ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ-ਕਥਾ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਹੈ।

'ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ' ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਵਾਤਾਵਰਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉੱਚੇ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਤੰਤਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਰਾਜਾ ਦੇ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਕਿਸੇ ਅਲੱਭ ਵਸਤੂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਬਿੱਖੜੇ ਪੈਡਿਆਂ ਨੂੰ ਤੈਅ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਠਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਅਲਗ-ਅਲਗ ਅਨੁਭਵਾਂ 'ਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੇ ਹੋਏ, ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਰਾਮ ਕਹਾਣੀ ਲੈ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਪਰੀਤ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। 'ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ' ਦੀ ਪਿੱਠਫੁਮੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਆਪਣੇ ਰਚਨਾਕਾਲ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਆਧੁਨਿਕ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਤੰਤਰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਵੀ ਮਹਾਤਮਾ ਰਤਨਾਬਰ ਦੇ ਦੋ ਸਿਸ਼, ਸ਼ਵੇਤਾਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲਦੇਵ, ਪਾਪ-ਪੁੰਨ ਦਾ ਰਹੱਸ ਸਮਝਣ ਦੇ ਲਈ ਉਲਟ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਰਤਨਾਬਰ ਸ਼ਵੇਤਾਕ ਨੂੰ ਵਿਲਾਸ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨ-ਸ਼ੋਕਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬੀਜਗੁਪਤ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੋਖ ਵਿਚ ਛੱਡਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲਦੇਵ ਨੂੰ ਪਰਮ ਤਿਆਗੀ ਅੰਤਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨਾਟਕੀ ਸੰਯੋਜਨ ਕਰਾ ਕੇ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਸ਼ਵੇਤਾਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲਦੇਵ ਨੂੰ ਦੋ ਬਿਲਕੁਲ ਭਿੰਨ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਦੇ ਪਾਸ ਅੰਤਿਮ ਹਲ ਲਈ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਦਾ ਨਾਵਲ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰੋਮਾਂਸ, ਸ਼ਾਨ-ਸ਼ੋਕਤ ਅਤੇ ਵਿਲਾਸ ਦੇ ਅਨੁਭਵ, ਯੋਗ ਮਾਰਗ ਦੀ ਕਠਨ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜ਼ੋਖਮ, ਪਾਪ-ਪੁੰਨ ਦਾ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਮਝ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਦਰਸ਼ਨ ਆਦਿ ਤਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹੀ ਹਨ, ਅਣਚਾਹੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਕਥਾ ਦੀ ਉਸ ਭੁੱਲੀ ਹੋਈ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਪਸ ਲੈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ 'ਨਾਸਟੋਲਿਜ਼ਮ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਕਲਕੱਤਾ ਅਤੇ ਬੰਬਈ-ਪ੍ਰਵਾਸ

ਕਾਲਤ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਵੀ ਹੁਣ ਛੁੱਟ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਪ੍ਰਤਾਪਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਭਦਰੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਕਾਰਨ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਆ ਜਾਣ 'ਤੇ ਵਰਮਾ ਜੀ ਹੁਣ ਪੂਰਨ ਤੋਰ 'ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜੀਵਿਕਾ ਲਈ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਅਪਨਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਹਰ ਨਵੇਂ ਕੰਮ ਵਿਚ ਇਕ ਰੁਕਾਵਟ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਹ ਰੁਕਾਵਟ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਰਾਅ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਾਮੰਤੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਸੋਤਾ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਹੱਦ ਤੱਕ ਹੀ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਉਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾ ਕੇ ਕੀਤੇ-ਕਰਾਏ 'ਤੇ ਪਾਣੀ ਫੇਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। 'ਦਸ ਦਿਨ ਕੈਪਟਨ ਕਾਸ਼ਸ' ਅਤੇ 'ਗਿਆਰਵੇਂ ਦਿਨ ਲੈਫ਼ਟੀਨੈਂਟ ਡੈਮ ਈਟ' ਵਾਲੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਹਾਵਤ ਦੇ ਉਹ ਸਜੀਵ ਉਦਾਹਰਣ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। 'ਧੁੱਲ' - ਵਰਗੀ ਆਤਮਕਥਾਪਰਕ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਆਦਤ ਨੂੰ ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ ਆਤਮ ਸਨਮਾਨ - 'ਕਿਸੇ ਅੱਗੇ ਨਾ ਝੁਕਣ ਦਾ ਸੁਰਾਅ' ਆਦਿ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿਤੀ ਹੈ, ਭਾਵ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਸਾਮੰਤੀ ਯੁੱਗ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਲਈ ਰਾਜਿਆਂ, ਤਾਲੁਕੇਦਾਰਾਂ, ਅਫਸਰਾਂ, ਉਦਯੋਗਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਸ਼ਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਸ ਤਬਾਕਥਿਤ ਸ਼ਾਹੀ ਵਰਗ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਸਨ। ਵਰਮਾ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਦਦ ਵੀ ਲੈ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਦਾਨ ਨਹੀਂ ਲੈਣਗੇ, ਕੁਝ ਕਰਨ ਦੇ ਬਦਲੇ ਹੀ ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਫਲ ਲੈਣਗੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਪਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਗੇ। ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜੀ-ਹਜ਼ੂਰੀ

ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ, ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਏ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਉਹ ਕੁਠਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਣਗੇ। ਤੀਜੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਹੋਣ 'ਤੇ, ਜੋ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਚੁੰਭ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਕਰ ਦੇਣਗੇ। ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਸਨਮਾਨ ਦੇ ਭਾਵ ਅਤੇ ਵਿਰਾਟ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਵੀਨਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਖੇਮਿਆਂ ਵਿਚ ਭਾਵੁਕ, ਵਿਆਕੁਲ, ਚਿੰਤਤ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਕਵੀ ਅਤੇ ਕਥਾਕਾਰ ਦੀ ਸਹਜ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸਰਦਾਰ ਨਰਵਦਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਇਸੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਹੈ। 'ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ' ਸਫਲ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਕਵੀ ਅਤੇ ਕਥਾਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ ਜਵਾਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਸਾਹਿੱਤ-ਸਮਾਜ ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ, ਮਹਾਂਦੇਵੀ ਵਰਮਾ ਅਤੇ ਭਗਵਤੀਚਰਣ ਵਰਮਾ ਵਰਗੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹਰ ਹਫ਼ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਨ : ਜਯੋਤੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਮਿਸ਼ਰ 'ਨਿਰਮਲ', ਸ਼੍ਰੀਨਾਥ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਵਿਕਰਮਾਦਿਤਯ ਸਿੰਘ 'ਵਿਕਰਮ' ਆਦਿ।

ਉਧਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਸੀ। ਵਕਾਲਤ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਖਾਵਾ ਵੀ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਬਚਿਆ ਸੀ। ਭਦਰੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਚਲਾਈ ਗਈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ-ਯੋਜਨਾ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਭਦਰੀ ਰਾਜ ਦੇ 'ਦਾਦਾ ਭਾਈ' ਸ਼ਮਭੂਸ਼ਰਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰੀਵਾਂ ਰਾਜ ਦੇ ਇਕ ਸਾਮੰਤ, ਜੋ ਅਸਲ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਸਨ, ਸਰਦਾਰ ਨਰਵਦਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਬੀਮਾ ਕੰਪਨੀ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਸਚਿਵ ਪਦ 'ਤੇ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ। ਸੱਠ ਜਾਂ ਸੱਤਰ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਤੇ - ਸਹੀ ਰਕਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਹੋ ਗਈ। ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ। ਸ਼ੇਅਰ ਬਹੁਤ ਮੰਦੇ ਵਿਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਨਰਵਦਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ, ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣਾ ਨੌਕਰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਹਉਂ ਦਾ ਟਕਰਾ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਗੱਲ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਧਮਾਨਿਤ ਮੰਨ ਕੇ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਨੇ ਤਿਆਗ ਪੱਤਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਸਰਦਾਰ ਨਰਵਦਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਹ ਸਮਝੋਤੇ ਦੀ ਲਛਮਣ-ਰੇਖਾ ਪਾਰ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਇਸ ਦੌਰਾਨ ੧੯੩੫ ਵਿਚ ਉਹ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਸੰਮੇਲਨ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਮੰਤਰੀ ਚੁਣੇ ਗਏ। 'ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ' ਦਾ ਅਸਲ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਭਾਰਤੀ ਭੰਡਾਰ, ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਦੁਆਰਾ

ਉਸ ਦੇ ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਗੱਲ ੧੯੩੭ ਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ, ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸੁਵਿਧਾ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਨਾਵਲ ('ਪਤਨ', 'ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ' ਅਤੇ 'ਤੀਨ ਵਰਸ'), ਦੋ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ('ਮਧੁਕਣ' ਅਤੇ 'ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਗੀਤ') ਅਤੇ ਦੋ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ('ਇੰਨਸਟਾਲਮੈਂਟ' ਅਤੇ 'ਦੋ ਬਾਂਕੇ') ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਕ ਬਹੁਮੁਖੀ ਪ੍ਰਿਤਤਾ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਨਾਮਨਾ ਖੱਟ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਫਿਲਮ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ, ਕਲਕੱਤਾ ਨਾਮਕ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮੇਸ਼ਵਰ ਸ਼ਰਮਾ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਦਾ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਦੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦ-ਲੇਖਕ ਬਣ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਪਰ ਇਕ ਥਾਂ ਇੱਕ ਕੇ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਤਿਆਗ ਪੱਤਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਚਲੇ ਆਏ। ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਲ ਬਿਤਾਉਣ ਦਾ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਨੂੰ ਇਕ ਲਾਭ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਉਥੋਂ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੰਦੀ-ਪ੍ਰੇਮੀ ਸੋਠਾ ਅਤੇ ਪੁੰਜੀਪਤੀਆਂ ਦੇ ਜਾਣੂ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਫਿਲਮ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ 'ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ' 'ਤੇ ਫਿਲਮ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ੧੯੪੦ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ ਕੇਦਾਰ ਸ਼ਰਮਾ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਵਿਚ 'ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ' 'ਤੇ ਫਿਲਮ ਬਣੀ। ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਨੂੰ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਫੀਸ ਮਿਲੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸੀ। ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ ਵਿਚ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਨੇ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਰਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਉਸ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਫਿਲਮ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਨੂੰ ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ।

ਇਹ ਦੋ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਫਿਲਮ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਬਾਅਦ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਵਿਚ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਨੇ ਫਿਰ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਸੰਸਥਾਨ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਭਦਰੀ ਅਤੇ ਬਾਬੂ ਰਾਜੇਂਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਵੀ ਮੰਗੀ, ਪਰ ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹ ਸਕੀ।

ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਵਿਚ ਸਾਹਸ ਅਤੇ ਪਹਿਲ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗਣੇਸ਼ਸ਼ੰਕਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਬਾਲਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸ਼ਰਮਾ 'ਨਵੀਨ', ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਕਾਂਤ ਮਾਲਵੀਆ, ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਭਦਰੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨੇੜਲਾ ਸੰਪਰਕ ਸੀ। ਯਰਵਦਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਉਹ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ੧੯੩੯ ਵਿਚ ਬਾਲਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸ਼ਰਮਾ 'ਨਵੀਨ' ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤ੍ਰਿਪੁਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਗ ਲਿਆ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ

ਵਰਕਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ੧੯੪੨ ਵਿਚ ਬੰਬਈ ਵਿਖੇ ਜੋ ਬੈਠਕ ਹੋਈ, ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਬਾਲਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸ਼ਰਮਾ 'ਨਵੀਨ' ਦੇ ਨਾਲ ਦਰਸ਼ਕ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਇਸ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਹੀ 'ਭਾਰਤ ਛੱਡੋ' ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਏਨੀ ਨੇੜਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ, ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੁਕਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਸਰਗਰਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਅਤੇ ਨਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ਵਾਚਕ ਬਣ ਸਕੇ। ਸਾਹਸ ਅਤੇ ਪਹਿਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਵੀ ਸੀ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਕੇਵਲ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੱਧਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਰਕ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਿਹਾ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸਤਹੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢ ਲੈਣਾ ਬਹੁਤ ਆਸਾਨ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਸ਼ਠ ਅਤੇ ਆਤਮਲੀਨ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਉਹ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਨ। ਉੱਚੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕ ਜਿਸ ਦੰਬ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੰਚਿਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਉਸ ਉਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੈਂਦੀ ਸੀ, ਐਲਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਆਦਰਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਓਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦੀ। ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਖੁਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਹਮ ਬਹੁਤ ਵਿਕਸਤ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਕਿਸੇ ਨੇਤਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਰਹਿਤ ਇਕ ਨਿਸ਼ਠ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਨਕਲ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਫਿਰ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣਾ ਪਰਿਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਹ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਪਰ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਦੇਖਾਂਗੇ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਨੁਭਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਪਰਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚਕੋਟੀ ਦੇ ਕਈ ਰਾਜਨੀਤਕ-ਸਾਮਾਜਿਕ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਨਿਸ਼ਠ ਨਹੀਂ ਗਏ।

ਵਰਮਾ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਕਵਿਤਾ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ 'ਏਕ ਦਿਨ'। ਇਹ ੧੯੩੯ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ। ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੱਸ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਨਾਲ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ : ਇਕ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ, ਅਤੇ ਦੂਜੀ, ਭਾਵੇਂ ਮਾਖੋਲ ਦੇ ਮੁਛ ਵਿਚ ਹੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ। 'ਅੱਜ ਦੇ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਹਿੰਦੀ ਕਵੀ' ਲੜੀ ਵਿਚ ਭਗਵਤੀਚਰਣ ਵਰਮਾ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਤਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਥਾਕਾਰ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਲਾਲ ਨਾਗਰ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਨਾਗਰ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ -

"ਸੰਨ ੧੯੩੮ ਜਾਂ ੧੯੩੯ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾ ਦਾ ਅਪ੍ਰੈਸ਼ਨ ਲਖਨਊ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਲਖਨਊ ਰਹੇ। ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਮੇਰਾ ਘਰ ਸੀ। ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਅਕਸਰ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ: "ਯਾਰ ਕਿਤਿਓਂ ਪੇਸੇ ਆਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਗੰਗਾ ਪੁਸਤਕਮਾਲਾ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਚਲੋ ਦੁਲਾਰੇਲਾਲ ਜੀ ਕੋਲ ਚਲੀਏ।" ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਤੁਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਟਿੱਕ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀ ਸੀ ? ਮੈਂ ਉਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹੋ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਭਾਰਗਵ ਅਭਵਾਸ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਕਿਤਾਬ ਮੰਗਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕਿਤਾਬ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਭਾਰਗਵ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਜਾਂਦਾ?" ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆਏ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਨੋਟਬੁੱਕ ਖਰੀਦ ਲਈ ਹੈ, ਇਕ ਕਵਿਤਾ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਅੱਜ ਹੀ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ।" ਮੈਨੂੰ ਹਾਸਾ ਆ ਗਿਆ, ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਕੀ ਹੋ? ਖੁਲ੍ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕੋਈ ਸਮਾਂ ਲੱਗਦੇ ? ਹੁਣੇ ਹੀ ਲਿਖ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।" ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਫਿਰ ਆਏ। ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਮੁਛ ਵਿਚ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੋਬ ਵਿਚ ਪੈਸੇ ਸਨ, ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, "ਮੈਂ ਭਾਰਗਵ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਆਇਆ ਹਾਂ।" ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ, ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਹੱਸ ਕੇ ਬੋਲੇ, "ਅਰੋ, ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਲੱਗਿਆਂ ਕੁਝ ਲੱਗਦਾ ਹੈ? ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਨੋਟਬੁੱਕ ਦੇ ਪੈਨੇ ਗਿਣੇ, ਫਿਰ ਓਨੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖ ਮਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਨਾਂ 'ਏਕ ਦਿਨ' ਰੱਖ ਦਿਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਇਕ ਦਿਨ ਵਿਚ ਹੀ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤਾ ਸੀ।"

ਫਿਰ ਵੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਅਤੇ ਮੁਕਤ ਛੰਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਗਦ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਕ 'ਹੋਕਸ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਆਪਣੇ ਚਮਤਕਾਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖੁਦ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ੧੯੭੪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ 'ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ' ਨਾਮਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਕਲਨ ਵਿਚ 'ਏਕ ਦਿਨ' ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਤ੍ਰਿਪੁਰਾ ਕਾਂਗਰਸ ਇਜਲਾਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਹ ਫਿਰ ਕਲਕੱਤੇ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਵਿਚਾਰ' ਨਾਮਕ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰੀ ਪੱਤਰ ਕੱਢਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ। ਇਸਤਿਹਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਾ ਮਿਲਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰੀ ਪੱਤਰ ਲੱਗਭੱਗ ਡੇਢ ਸਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਕਲਿਆ। ਵਰਮਾ ਜੀ ਇਸ ਦੇ ਮਾਲਿਕ, ਸੰਚਾਲਕ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਅਤੇ

ਸੰਪਾਦਕ ਤਾਂ ਸਨ ਹੀ, ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਇਸ ਦੇ ਲੇਖਕ ਵੀ ਸਨ। 'ਵਿਚਾਰ' ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਸਾਹਸ ਦੀ ਇਕ ਅਦਭੁਤ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਦੋ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ 'ਵਿਚਾਰ' ਤੇ ਹੀ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਆਪਣੀ ਮਾਤਰਹੀਨ ਔਲਾਦ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।

ਇਹ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ 'ਵਿਚਾਰ' ਵਿਚ ਛਪਣ ਵਾਲੀ ਸਮੱਗਰੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸਥਿਤੀਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਵਰਮਾ ਜੀ ਵਿਭਿੰਨ ਸਾਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਏਤਾ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਮਾਹਰ ਸਨ, ਪਰ 'ਵਿਚਾਰ' ਦੀਆਂ ਤਤਕਾਲੀਨ ਕਾਪੀਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਇਹ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹ ਅਤਿਅੰਤ ਜਾਗਰੂਕ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਸ਼ੀਲ ਸਨ। 'ਵਿਚਾਰ' ਵਿਚ 'ਹਮਾਰੀ ਉਲਝਣ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਛਪਣ ਵਾਲੇ ਕਾਲਮ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸਾਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਰਮਾ ਜੀ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਸਾਹਿਤ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਪਹਿਲੂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ।

'ਵਿਚਾਰ' ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਲਈ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਲਕਸ਼ਮੀਨਿਵਾਸ ਬਿਡਲਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰੈਸ ਵੀ ਲਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਦੇ ਕਿ ਪੱਤਰ ਲਗਾਤਾਰ ਨਿਕਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪੱਤ੍ਰਕਾਰਿਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਸਥਾਪਤ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਔਖਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਜਦ ੧੯੪੨ ਵਿਚ ਬਾਂਬੇ ਟਾਕੀਜ਼ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵਾਦ-ਲੇਖਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰੈਸ ਅਤੇ 'ਵਿਚਾਰ' ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਛੱਡ ਕੇ ਬੰਬਈ ਚਲੇ ਗਏ।

ਬਾਂਬੇ ਟਾਕੀਜ਼ ਵਿਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਨੌਕਰੀ ਆਪਣੇ ਇਕ ਪੁਰਾਣੇ ਸਿੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਲਾਬ ਪ੍ਰਸੰਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਮਿਲੀ ਸੀ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਕਲਕੱਤਾ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੇ 'ਮਾਰਵਾੜੀ ਸਮਾਜ' ਨਾਮਕ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਸਨ। 'ਧੁੱਪਲ' ਨਾਮਕ ਆਪਣੇ ਆਤਮਕਥਾ-ਪਰਕ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹਮਦਰਦੀ ਅਤੇ ਸਨੌਹ ਨਾਲ ਚਿੱਤਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਰਮਾ ਜੀ ੧੯੪੨-੧੯੪੭ ਤੱਕ ਬੰਬਈ ਦੀ ਫਿਲਮੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਰਹੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਕੇਵਲ 'ਟੇਢੇ-ਮੇਢੇ ਰਾਸਤੇ' ਨਾਮਕ ਨਾਵਲ

ਹੀ ਲਿਖ ਸਕੇ। ਇਹ ਨਾਵਲ ੧੯੪੬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ। ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਲੱਗਭਗ ਲਿਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕੇ। ਇਹ ਟ੍ਰੈਜਡੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ 'ਭੈਸਾਗਾਡੀ', 'ਰਾਜਾ ਸਾਹਬ ਕਾ ਵਾਧੂਯਾਨ', 'ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ' ਵਰਗੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਉਹ ਬੰਬਈ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਦੀ ਆਭਾ ਅਤੇ ਲੋਕ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੀ ਦੇ 'ਫਾਇਆਵਾਦ' ਦੇ ਅਨੇਕ ਉਤਰਕਾਲੀਨ ਕਵੀ ਇਕ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪਰਿਚੈ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਵੱਲ ਝੁੱਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੁਮਿਤਰਾ ਨੰਦਨ ਪੰਤ 'ਗਰਾਮੀਆ' ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਕੇ ਗੀਤ' ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਨਰੇਂਦ੍ਰ ਸਰਮਾ 'ਪਲਾਸ਼ ਵਨ' ਵੱਲ ਵੱਧ ਰਹੇ ਸਨ। 'ਵਹ ਤੋੜਤੀ ਪੱਥਰ' ਵਿਚ ਜੋ ਲੋਕ ਭਾਵਨਾ ਨਿਰਾਲਾ ਦੇ ਆਰੰਭਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਿੱਖਰੇ ਹੋਏ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਤੁਰੀ ਚਮਾਰ, ਬਿਲੇਸੁਰ ਬਕਰਿਹਾ ਅਤੇ ਕੁਕੁਰਮੁਕਤਾ ਆਦਿ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਮੂਲ ਸੁਰ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨੀ ਅਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ 'ਭੈਸਾਗਾਡੀ' ਵਰਗੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰਚਨਾ ਲਿਖਣ ਦੇ ਬਾਅਦ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਭੌਪੜੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ 'ਧਰਤੀ ਦੀ ਛਾਤੀ' ਤੇ ਫੇੜਿਆਂ ਵਰਗੇ ਉੱਠੇ ਹੋਏ ਹਨ ਕੁਝ ਕੱਚੇ ਘਰ' ਵਰਗਾ ਤਕਲੀਫ਼ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਬਿੰਬ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਇਸ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸੁਰ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਹੋਰ ਅੱਛੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਦੀ ਰੁੱਚੀ ਮੁਤਾਬਕ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਵੇਂ ਅਨੁਭਵਾਂ ਅਤੇ ਫਿਲਮੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਜੰਜਾਲ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ।

ਕਲਕੱਤਾ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੇ ਅੰਤਮ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵੇਂ ਭਾਵਾਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਪਰਿਵਾਰਕ ਵਿਪਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਅਤੇ ਇਕ ਚੰਗੀ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਨੰਦਿਤਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਭਿਅੰਕਰ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਰਮਾ ਜੀ ਤੋਂ ਸਨੌਹ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਹੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਵੀ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਅਖੀਰ ਬੰਬਈ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਹ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੀ ਤੀਜੀ ਵਿਆਹੁਤਾ ਪਤਨੀ ਬਣੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਬੱਚੇ ਵੀ ਬੰਬਈ ਵਿਖੇ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਬਾਕੀ ਬੱਚੇ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹੇ।

ਫਿਲਮੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰਕ ਚਿੰਮੋਦਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਰਮਾ ਜੀ ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕੇ। ਗੰਨੀਮਤ ਸਮਝੋ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਡਾ. ਮੋਤੀਚੰਦਰ ਨਾਲ ਹੋਈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਮਾਟੁਗਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਡਾ. ਮੋਤੀਚੰਦਰ ਪ੍ਰਿੰਸ ਆਫ ਵੇਲਸ ਸਿਊਜੀਅਮ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਨ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਤਵ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਹਿਯੋਗੀ ਅਤੇ ਹਾਸ਼ੇ ਮਜ਼ਾਕ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਉਹ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਦੇ ਸਹਿਜ ਅਤੇ ਕੂੜੇ ਮਿੱਤਰ ਬਣ ਗਏ। ਆਪਣੇ ਸੰਸਮਰਣਾਂ ਵਿਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਫਿਲਮੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਤੜਕ-ਭੜਕ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪਣੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੁਆਰਾ ਡਾ. ਮੋਤੀਚੰਦਰ ਨੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ।

ਬਾਬੇ ਟਾਕੀਜ਼ ਵਿਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ੧੯੪੭ ਤੱਕ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਹ ਸਮਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨਾਲ ਬੀਤਿਆ। ਹਾਂ, ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਸਮਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਅਹਿਮ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਸਤਾਬਦੀ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਠਹਿਰਾਓ, ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਤੀਰੇਧ ਜਿਹਾ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ੧੯੪੬ ਵਿਚ 'ਟੇਢੇ-ਮੇਢੇ ਰਾਸਤੇ' ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਇਕ ਵਰਨਣਯੋਗ ਘਟਨਾ ਹੈ।

'ਟੇਢੇ-ਮੇਢੇ ਰਾਸਤੇ' ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਾਵਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਛਪਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਮਾਜਿਕ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਨਾਵਲ ਮਾਮੂਲੀ, ਇਕਤਰਫਾ ਅਤੇ ਸਤਹੀ ਹਨ। ਇਕਤਰਫਾ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਸੰਕੇਤ ਯਸ਼ਪਾਲ ਦੇ ਆਰੰਭਿਕ ਨਾਵਲਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਹੋ ਕੇ ਲੱਗਭਗ ਪ੍ਰਚਾਰਾਤਮਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। 'ਟੇਢੇ-ਮੇਢੇ ਰਾਸਤੇ' ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵੱਡਾ ਨਾਵਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ੧੯੩੦ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰਦਵੰਦ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸਤਰ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਿੱਖਾਪਨ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਖੰਡਨਾਤਮਕ ਜਾਂ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ੧੯੩੦ ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਹਿਮੀਅਤ ਵਾਲੇ ਤਿੰਨ ਤੱਤਾਂ, ਅਰਥਾਤ ਮਾਰਕਸਵਾਦ, ਕਾਂਗਰਸ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੀਆਂ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਸਮਰਥਕਾਂ

ਨੂੰ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਜਿਸ ਮੋਹ-ਭੰਗ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ, ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਉਭਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਾਂਗ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਾਟਕੀਅਤਾ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਨਾਵਲ ਆਪਣਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਠੱਪਦਾ ਹੈ। ਵਰਮਾ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਦੋਬਾ ਨਾਵਲ ਹੈ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਗੁੱਸੇ ਦੇ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਾਪਸੀ

ਸੰਨ ੧੯੪੭ ਆਉਣ ਤੱਕ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦਾ ਬਾਬੇ ਟਾਕੀਜ਼ ਨਾਲੋਂ ਮੋਹ-ਭੰਗ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਣਾਅ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸਵਾਮਿਨੀ ਦੋਵਿਕਾ ਰਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਹਿਕਰਮੀ ਅਮਿਯ ਚਕਰਵਰਤੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਲਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰੈਸ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੰਬਈ ਸਥਿਤ ਕਾਨਪੁਰ ਦੇ ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਗੋਪਾਲ ਗੁਪਤ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਵੀ ਮਿਲਿਆ। ਇਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਗਲਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵੇਚ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਪ੍ਰੈਸ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਬਾਰੇ ਦੁਬਿੱਧੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਤੇ ਲਖਨਊ ਤੋਂ ਐਸੋਸੀਏਟਿਡ ਜਰਨਲਜ਼ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਹਿੰਦੀ ਦਾ 'ਨਵਜੀਵਨ' ਨਾਮਕ ਜੋ ਦੈਨਿਕ ਪੱਤਰ ਨਿਕਲਿਆ, ਉਸ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਛੱਡ ਕੇ ਲਖਨਊ ਆਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ।

'ਨਵਜੀਵਨ' ਵਿਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਕ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੇ ਐਸੋਸੀਏਟਿਡ ਜਰਨਲਜ਼ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਬੇਰੇ ਭਰਾ ਸ਼੍ਰੀ ਓਕਾਰਨਾਥ ਵਰਮਾ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗਿਆਨਸੁਰੂਪ ਭਟਨਾਗਰ ਦਾ ਹੱਥ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਕਤ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਐਸੋਸੀਏਟਿਡ ਜਰਨਲਜ਼ ਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਸ਼੍ਰੀ ਫਿਰੋਜ਼ ਗਾਧੀ ਸਨ ਅਤੇ ਇੱਠੀ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ ਰਫੀ ਅਹਿਮਦ ਕਿਦਵਈ ਇਸ ਦੇ

ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਨ। ਵਰਮਾ ਜੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਏਨੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਕਿ ਇਸ ਪਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਹ ਪਦ ਮਿਲਦੇ ਹੀ ਉਹ ਲਖਨਊ ਆ ਗਏ, ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਐਸੋਸੀਏਟਿਡ ਜਰਨਲਜ਼ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਪੰਡਿਤ ਜਵਾਹਰਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਗਠਨ ਤੋਂ ਨਿਲਕਣ ਵਾਲੇ ਪੱਤਰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਸਨ। ਸੰਪਾਦਕ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਤੋਂ ਇਹ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ। ਪਰ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਗੋਵਿੰਦ ਵਲਭ ਪੰਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਦੀ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੀ ਰਫੀ ਅਹਿਮਦ ਕਿਦਵਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਤਭੇਦ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਗੋਵਿੰਦ ਵਲਭ ਪੰਤ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕਈ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਵਜੀਵਨ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕੁਝ ਇਕ ਬਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਉਹ ਰਫੀ ਅਹਿਮਦ ਕਿਦਵਈ ਦੇ ਉਲਟ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਖਿਚੋਤਾਣ ਵਿਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਅਸਫਲਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਕ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਵਜੀਵਨ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ-ਪਦ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਪੱਤਰ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਘਟਨਾ ੧੯੪੮ ਦੀ ਹੈ।

ਪੰਡਤ ਗੋਵਿੰਦ ਵਲਭ ਪੰਤ ਨੂੰ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸ਼ਾਸਨ ਵਲੋਂ ਇਹ ਨੀਤੀ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿੰਮੀਦਾਰੀ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ। ਜਿੰਮੀਦਾਰੀ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਈ ਆਰੰਭਕ ਕਾਨੂੰਨੀ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਜਿੰਮੀਦਾਰੀ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਖਿੱਲ ਲਈ ਇਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਇਕਾਈ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਖੁਲ੍ਹ ਗਈ ਸੀ। ਪੰਤ ਜੀ ਨੇ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਅੱਠ ਸੌ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਨੌਕਰੀ 'ਤੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਲਈ ਉਕਤ ਇਕਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਵਜੀਵਨ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਪੱਤਰ ਦੇਣ 'ਤੇ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੁਬਾਰਾ ਬੰਬਈ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਪ੍ਰਚਾਰ ਮੰਤਰੀ ਲੱਗ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਉਹ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮਜਬੂਰੀ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਏ।

ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਦ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਨੂੰ 'ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਨਾਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਮਾਮੂਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਰੇਡੀਓ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ

ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਣਾਤਮਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰੋਡਿਊਸਰ ਦੇ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਸ਼੍ਰੀ ਸੁਮਿਤਰਾਨੰਦਨ ਪੰਤ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਤੋਂ ਇਹ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਲਖਨਊ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਗਸਤ, ੧੯੫੦ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਨਿਸ਼ਚਤ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਤਨਖਾਹ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਡਿਊਸਰਾਂ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਸਟਾਫ ਆਰਟਿਸਟ ਦੀ ਹੀ ਸੀ।

੧੯੫੦ ਵਿਚ ਹੀ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਨਾਵਲ 'ਆਖਰੀ ਦਾਵ' ਛਪਿਆ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਉੱਚ ਵਰਗ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੰਬਈ ਦੀ ਫਿਲਮੀ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲਾਵ ਅਤੇ ਤਣਾਅ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਨਿਰੰਤਰ ਉਭਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਆਖਰੀ ਦਾਵ' ਇਕ ਆਲੋਚਕ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ 'ਆਖਰੀ ਦਾਵ' ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਉੱਚ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਮੱਧ ਵਰਗ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰੂੜੀ ਗ੍ਰਸਤ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਪਤਨ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਪਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਖੰਡਿਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰਤ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਦਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਠਨ ਹੈ, ਅਸੰਭਵ ਹੈ।

ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਵਿੱਚ ਅਗਸਤ, ੧੯੫੨ ਤੱਕ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਦਫਤਰ ਵਿੱਚ ਟਿੱਕ ਕੇ ਏਨੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅਨੇਕ ਅੰਦਰੂਨੀ ਦਬਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਲੱਗਭਗ ਸੱਤ ਸਾਲ ਰੇਡੀਓ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਹਿਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰੁੱਚੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਉਪਯੋਗ ਦੀ ਗੂੰਜਾਇਸ਼ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਸਨੇਹ ਵੀ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ੧੯੫੩ ਤੋਂ ੧੯੫੫ ਤੱਕ ਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ

ਡਾ. ਕੇਸਕਰ ਦੇ ਮੰਤਰੀ-ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ, ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸੁਗਮ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰੋਡਿਊਸਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਡਾ. ਕੇਸਕਰ ਨੂੰ ਵਰਮਾ ਜੀ ਬੰਬਈ ਠਹਿਰਨ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਾ. ਕੇਸਕਰ ਵਲੋਂ ਲੰਡੀਦਾ ਸਨੇਹ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਮਿਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਦੇ ਮਹਾਂ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸ਼੍ਰੀ ਜਗਦੀਸ਼ ਚੰਦਰ ਮਾਥੁਰ ਸਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਸ਼੍ਰੀ ਬਾਲਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰਾਵ ਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਉਪ-ਸਚਿਵ ਸਨ। ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮਿੱਤਰ ਸ਼੍ਰੀ ਬਾਲਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸ਼ਰਮਾ 'ਨਵੀਨ' ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਸਨੇਹ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੰਸਦ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਮਹਾਂਕਵੀ ਸ਼੍ਰੀ ਮੈਥਿਲੀਸ਼ਰਨ ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਧਾਰੀ ਸਿੰਘ 'ਦਿਨਕਰ' ਵੀ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਹੀ ਸਨ। ਵਰਮਾ ਜੀ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸਾਮਾਜਿਕ ਸੰਪਰਕ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੇਡੀਓ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਓਨੀ ਕਲੋਸ਼ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ ਜਿੰਨੀਆਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਸਨ।

੧੯੫੫ ਵਿੱਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰੋਡਿਊਸਰ ਦੀ ਹੋਸੀਅਤ ਨਾਲ ਲਖਨਊ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ। ਪਰ ਇਥੇ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲਾ ਮਾਹੌਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਅਰਥਤਾ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਵਲ 'ਭੁੱਲੇ ਵਿਸਰੇ ਚਿੱਤ੍ਰ' ਲਿਖ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਰੇਡੀਓ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਇਸ ਲੇਖਨ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਬਣ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਕੁਝ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਕਰਣ', 'ਦੁੱਖਦੀ' ਆਦਿ ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ ਵੀ ਲਿਖੇ ਸਨ। ਪੁਸਤਕਾਂ ਕੀ ਰਾਇਲਟੀ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਆਮਦਨ ਹੁਣ ਓਨੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਸੁਤੰਤਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ੧੯੫੭ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਤੋਂ ਤਿਆਗ-ਪੱਤਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ 'ਭੁੱਲੇ ਵਿਸਰੇ ਚਿੱਤ੍ਰ' ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਚਹਿਲ-ਪਹਿਲ ਵਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ : ਲਖਨਊ

ਲਖਨਊ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸ਼੍ਰੀ ਇਲਾ ਚੰਦਰ ਜੋਸ਼ੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਹੋਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਖਨਊ ਨਗਰ ਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਇਕ ਫਲੈਟ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਦਿਵਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਉਹ ਜੋਸ਼ੀ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਗਰ ਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਪ੍ਰਫ਼ਾਸਕ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਰਮਾ ਜੀ ਲਖਨਊ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਵਰਨਾਥ ਰੋਡ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਬੰਗਲੇ ਦੀ ਕਾਟੋਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਦੇ ਮਾਲਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਤੀਜੇਤਿਰਤੁਵਨਨਾਥ ਵਰਮਾ ਸਨ। ਨਗਰ ਪ੍ਰਫ਼ਾਸਕ

ਨੇ ਜੋਸ਼ੀ ਜੀ ਨੂੰ ਲੰਡੀਦਾ ਫਲੈਟ ਦੇਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਖੁਦ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮਹਾਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਲਿਤ ਮਹਾਂਨਗਰ ਆਵਾਸ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ ਲੈ ਕੇ ਖੁਦ ਆਪਣਾ ਮਕਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ। ਕਈ ਹਿੱਤੈਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਮਹਾਂਨਗਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਪਲਾਟ ਮਿਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ੧੯੬੦ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਥੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਮਕਾਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਮਕਾਨ ਦਾ ਨਾਂ 'ਚਿੱਤਰਲੇਖ' ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੇ ਮਕਾਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਥਾਕਾਰ ਯਸ਼ਪਾਲ ਨੇ ਵੀ ਮਕਾਨ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਦੋਨਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬਾਕੀ ਜੀਵਨ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਨਾਲ ਲਖਨਊ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੀ ਬਿਤਾਇਆ ਅਤੇ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਜੀਵਨ ਭਰ ਬਣੇ ਰਹੇ।

੧੯੫੭ ਵਿੱਚ ਰੇਡੀਓ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇਣ ਬਾਅਦ ੧੯੭੩ ਤੱਕ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਲੇਖਣ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਵੱਧ ਰਹੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਹ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਨਿਰੰਤਰ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ। ਆਪਣੇ ਪਿਛਲੇ ਸੰਘਰਸ਼ਜੀਲ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੋ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਲਖੰਡਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ 'ਭੁੱਲੇ ਵਿਸਰੇ ਚਿੱਤ੍ਰ' (੧੯੫੯), 'ਸੀਧੀ ਸੌਚੀ ਬਾਤੋ' (੧੯੬੮) ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਔਰ ਮਰੀਚਿਕਾ' (੧੯੭੩) ਵਰਗੇ ਵੱਡੇ ਨਾਵਲ ਪੂਰੇ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚਾਰ ਹੋਰ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਮ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦਿਲਚਸਪ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਇਕ ਆਤਮਕਥਾਪਰਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਲੇਖਨ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਜਿਸ ਅਥਾਹ ਲਾਲਸਾ ਨੂੰ ਉਹ ਭੌਤਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ ਸਨ, ਉਸ ਦੀ ਕਸਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਤਮ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

'ਭੁੱਲੇ ਵਿਸਰੇ ਚਿੱਤ੍ਰ' ੧੯੫੯ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ੧੯੬੧ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨਾਵਲ ਲਈ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਨਾਵਲ ਹੈ ਅਤੇ 'ਚਿੱਤਰਲੇਖ' ਦੀ ਬੇਹੱਦ ਸਫਲਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਵਰਤੀ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਕਾਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਾਵਲ (ਪੀਰੀਅਡ ਨਾਵਲ) ਹੈ ਅਤੇ ਲੱਗਭਗ ੧੮੮੫ ਤੋਂ ੧੯੩੦ ਤੱਕ ਦੇ ਕਾਲਖੰਡ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਚਾਰ

ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਤਤਕਾਲੀਨ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਾਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਇਹ ਇਕ ਖੁਸ਼ਕ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਕਥਾ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਅਦਕੁਤ ਸਮਰਥਾ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਪੜ੍ਹਨ ਯੋਗ ਅਤੇ ਰੋਚਿਕ ਰਚਨਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤਮ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਂਕਾਵਿਆਤਮਕ ਰਚਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਵਿਸ਼ੇਭਰਨਾਥ ਉਪਾਧਿਆਇ ਨੇ ਠੀਕ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ, 'ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ ਜਟਿਲ ਸਾਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਸਰਲੀਕਰਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਤੀਰ ਵਾਂਗ ਸਿੱਧਾ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਵੱਲ ਵੱਧਦੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਯੁੱਗ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸੰਵਾਹਕ ਵੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।' ਇਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਰਚਨਾਕਾਰ ਦੀ ਸਹਿਜ ਬੋਧ ਸਮਰਥਾ (ਪਰਸੈਪਸ਼ਨ) ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਵਰਮਾ ਜੀ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਯੁੱਗ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਗਹਿਰੀ ਸਮਝ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਆਰੰਭਕ ਰੂਪਰੇਖਾ ਇਕ ਅਪਰਿਪੱਕ ਡਿਲਮੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ੧੯੩੮ ਵਿੱਚ ਬਣੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਈ ਅੰਤਰਾਲਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਨਾਵਲ ੧੯੪੬ ਤੋਂ ੧੯੫੮ ਦੌਰਾਨ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੇ ਲੰਬੇ ਅਰਸੇ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਹੈਰਾਨਗੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਨਾ ਤਾਂ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੈਲੀਗਤ ਠਹਿਰਾਓ ਆਇਆ ਅਤੇ ਨਾ ਕਥਾ ਸੂਤਰ ਦੀ ਲੜੀ ਹੀ ਟੁੱਟੀ। ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਅੰਤਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਾਵਲ ੧੯੩੮ ਦੀ ਉਸ ਅਪਰਿਪੱਕ ਡਿਲਮੀ ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ।

'ਭੁੱਲੇ ਵਿਸਰੇ ਚਿੱਤ੍ਰ' ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਬਾਅਦ ੧੯੬੦ ਵਿੱਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੇ 'ਵਹ ਫਿਰ ਨਹੀਂ ਆਈ' ਨਾਮਕ ਨਾਵਲ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ੧੯੬੨ ਵਿੱਚ 'ਸਾਮਰਥਯ ਔਰ ਸੀਮਾ' ਵਿੱਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੇਖਨ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਜਿਸ ਨਿਯਤਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਸਹਿਮਤ ਹੋਈਏ ਜਾਂ ਨਾ, 'ਸਾਮਰਥਯ ਔਰ ਸੀਮਾ' ਦੇ ਕਥਾਨਕ ਕੀ ਸੰਰਚਨਾ ਬਹੁਤ ਕੱਸੀ ਹੋਈ, ਨਾਟਕੀ ਅਤੇ ਰੋਚਿਕ ਹੈ। ਇਸੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ 'ਬਕੇ ਪਾਂਵ', 'ਰੇਖਾ', 'ਸੀਧੀ ਸੋਚੀ ਬਾਤੋਂ ਅਤੇ ਸਬਹਿ ਨਚਾਵਤ ਰਾਮ ਗੋਸਾਈ' ਆਦਿ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ। ਇਸ ਲੜੀ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਨਾਵਲ 'ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਔਰ ਮਰੀਚਿਕਾ' ੧੯੭੩ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ।

ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਮ ਅਤੇ ਅੱਠਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਮਾ ਜੀ ਲੇਖਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਰਗਰਮ ਰਹੇ। ਪਰ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪਹਿਲੇ ਲੇਖਨ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ 'ਯੁਵਰਾਜ ਚੂੜਾ' ਛਪਿਆ ਜੋ ਕਿਸੇ ਫਿਲਮ ਦੇ ਸਿਨੇਰਿਓ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਚਿਤ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਨਣਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ 'ਚਾਣਕਯ' ਨਾਮਕ ਨਾਵਲ ੧੯੮੨ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ। ਆਪਣੇ ਅੰਤਿਮ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੇ 'ਸਾਹਿਤਯ ਕੇ ਸਿਧਾਂਤ ਔਰ ਰੂਪ' ਨਾਮਕ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਪੁਸਤਕ ਵੀ ਲਿਖੀ ਅਤੇ 'ਸਵਿਨਯ ਔਰ ਏਕ ਨਾਰਾਜ਼ ਕਵਿਤਾ' ਦੇ ਦੋਰ 'ਚੋਂ ਲੰਘਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਣੀ ਕਾਵਿ-ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਫਿਰ ਤੋਂ ਜਾਗ੍ਰਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ੧੯੫੭ ਵਿੱਚ ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਤੋਂ ਤਿਆਗ-ਪੱਤਰ ਦੇਣ ਬਾਅਦ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬਾਕੀ ਜੀਵਨ ਲਗਾਤਾਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੇਖਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ।

ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਏਨਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੂਜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਫਲਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ੧੯੬੧ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ੧੯੬੯ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸੰਮੇਲਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਵਾਚਸਪਤੀ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ। ੧੯੭੧ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਦਮ ਭੂਸ਼ਨ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ। ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੯੭੮ ਵਿੱਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵਲੋਂ ਮਨੋਨੀਤ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਸੰਸਦ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਲਖਨਊ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼੍ਰੀ ਚਤੁਰਭਜ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਰਹੇ, ਜੋ ਇੰਡੀਅਨ ਏਅਰ ਲਾਈਨਜ਼ ਵਿੱਚ ਪਾਇਲਟ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਦ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਨਾਤੇ ਫਿਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਮਾਰਗ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਇਕ ਬੰਗਲਾ ਮਿਲ ਗਿਆ।

ਜੀਵਨ ਦਾ ਦੇ-ਤਿਹਾਈ ਸਮਾਂ ਬੇਤਰਤੀਬ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਉਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚ ਤਰਤੀਬ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਦਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪਣੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਸ਼ਟ ਭਾਵੇਂ ਝੱਲਣੇ ਪਏ, ਪਰ ਉਹ ਜੀਵਨ ਭਰ ਸਿਹਤਮੰਦ ਰਹੇ ਅਤੇ ਰੋਗਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਉਦਾਸੀਨ ਵੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਨਵੰਬਰ, ੧੯੭੯ ਵਿੱਚ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਪਲੂਰਿਸੀ' (ਫੇਫੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਜੰਮ ਜਾਣ ਦੀ ਖੀਮਾਰੀ) ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤੀ। 'ਪਲੂਰਿਸੀ'

ਦਾ ਪਤਾ ਲਖਨਊ ਦੇ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਦੂਜੀ ਬੀਮਾਰੀ ਦੀ ਸਿਹਤ-ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵੇਲੇ ਲੱਗਾ। ਲਖਨਊ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਬਕ ਇਲਾਜ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਹ ਤੰਦਰੁਸਤ ਹੋ ਗਏ। ਪਰ ੧੯੮੧ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਲੇ ਦੀ ਕੋਈ ਤਕਲੀਫ ਹੋਈ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੈਂਸਰ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਹੈ। ਲੱਗਭਗ ੧੫ ਦਿਨ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਮੈਡੀਕਲ ਸਾਇੰਸਜ਼, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ 'ਕੋਬਾਲਟ ਥੈਰਾਪੀ' ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਅਚਾਨਕ ਅਕਤੂਬਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਬੁਖਾਰ ਚੜਿਆ ਅਤੇ ੫ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੯੮੧ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰਾਂ—ਚਤੁਰਭੁਜ ਅਤੇ ਧੀਰੇਂਦ੍ਰ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਮੌਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦਿਲ ਦੀ ਗਤੀ ਦਾ ਰੁਕ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਵਰਮਾ ਜੀ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਭਰ ਉਹ ਸ਼ੈ-ਅਭਿਮਾਨੀ ਰਹੇ। ਮੌਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਸੇਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰਾਉਣੀ ਪਈ।

ਅਗਸਤ, ੧੯੭੪ ਵਿੱਚ ਜਦ ਵਰਮਾ ਜੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ੭੧ ਸਾਲ ਪੂਰੇ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਰਾਜਕਮਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਨੇ - ਜੋ ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਪੁਸ਼ਟ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਰਹੇ ਸਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਇਕ ਸਮਾਗਮ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ੧੯੬੦ ਵਿੱਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਮੇਰੇ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਨੇੜਲੇ ਸੰਬੰਧ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਸਾਹਿਤਕ ਸੰਬੰਧ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਨ। ਉਕਤ ਸਮਾਗਮ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਡਾ. ਧਰਮਵੀਰ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਕਵੀ ਸੁਰੇਂਦ੍ਰ ਤਿਵਾੜੀ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ 'ਅਰਪਿਤ ਮੇਰੀ ਭਾਵਨਾ' ਨਾਮਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕੀਤਾ। ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੀ ਇਕ ਆਰੰਭਕ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪੰਕਤੀ ਹੈ: 'ਅਰਪਿਤ ਮੇਰੀ ਭਾਵਨਾ ਇਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰੇ।' ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਤ ਹੋ ਕੇ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਸੰਕਲਨ ਦਾ ਨਾਂ 'ਅਰਪਿਤ ਮੇਰੀ ਭਾਵਨਾ' ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਨ ੩੦ ਅਗਸਤ, ੧੯੭੪ ਨੂੰ ਹੋਇਆ, ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਅਗੇਸ਼, ਵਿਦਿਆਨਿਵਾਸ ਮਿਸ਼ਰ, ਬੱਚਨ, ਰਾਜੇਂਦਰ ਯਾਦਵ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਸੇਬਤੀ, ਮੰਨੂ ਭੰਡਾਰੀ, ਮਨੋਹਰ ਸ਼ਿਆਮ ਜੋਸ਼ੀ, ਭੀਸ਼ਮ ਸਾਹਨੀ, ਨੇਮੀਚੰਦਰ ਜੈਨ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਕਰ, ਪੰਡਤ ਕਮਲਾਪਤੀ ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ, ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਮਾਚਵੇ, ਸ੍ਰੀਕਾਂਤ ਵਰਮਾ, ਰਾਜੇਂਦਰ ਅਵਸਥੀ, ਕਮਲੇਸ਼ਵਰ, ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ, ਨਾਮਵਰ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਿਵਮੰਗਲ ਸਿੰਘ 'ਸੁਮਨ' ਆਦਿ ਅਨੇਕ

ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰਾਲ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਮਤਵਾਦਾਂ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੱਧਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਸਨੇਹ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਉਸ ਸਨੇਹ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਫਲ ਸੀ ਜੋ ਵਰਮਾ ਜੀ ਖੁਦ ਉਮਰ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤਕ ਦੇਸਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੱਚਮੁਚ ਹੀ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨਾਂ ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੇ ਅਲਗ-ਅਲਗ ਨਿਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੇ ਸੁਭਾਅ, ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਚਰਿੱਤਰ ਬਾਰੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸੁਰੇਂਦ੍ਰ ਤਿਵਾੜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਅਤੇ ਉਦਾਰਤਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਆਦਮੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਾ ਲਿਖ ਕੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਲੇਖਕ ਦੁਆਰਾ ਉਕਤ ਸੰਕਲਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਇਕ ਲੇਖ ਦਾ ਇਕ ਅੰਸ਼ ਇਥੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ —

'ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਓਨਾ ਹੀ ਵਿਵਿਧਤਾ ਵਾਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਹ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਨਪੁਰ ਦੇ ਵਕੀਲ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਉਸ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ, ਜੋ ੩੦ ਅਗਸਤ, ੧੯੦੩ ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਸਫੀਪੁਰ ਜਿਲ੍ਹਾ ਉਨਾਵ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ, ਪਰ ਉਹ ਜਵਾਨ ਅਵਸਥਾ ਤੱਕ ਇਕ ਭਰੋ-ਪੂਰੇ ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਅੰਗ ਰਹੇ ਅਤੇ ਅਨਾਥ ਹੋਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਸ਼ੁਰੂ ਦੀਆਂ ਕਲਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਹਿੰਦੀ ਵਿਸ਼ੇ 'ਚੋਂ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ੧੯੨੯ ਵਿੱਚ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਤੋਂ ਬੀ.ਏ. ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲੈਣ ਉਪਰੰਤ ਵੀ, ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨੌਕਰੀ ਜਾਂ ਵਕਾਲਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ ੧੯੩੩ ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਪ੍ਰਤਾਪਗੜ੍ਹ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਤਾਲੁਕੇ ਦਾਰ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ, ਭਦਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਰਾਜਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਸ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ 'ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਾਯੂਯਾਨ' ਜਾਂ 'ਭੈਂਸਾਗਾੜੀ' ਵਰਗੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਕ ਬਣਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ੧੯੩੬ ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਕਲਕੱਤੇ ਫਿਲਮ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਗਏ ਅਤੇ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਉਥੋਂ 'ਵਿਚਾਰ' ਨਾਮ ਦਾ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰੀ ਪੱਤਰ ਕੱਢਣ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਚਿੱਤਰਲੇਖ' ਦੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਮਿਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾ ਕੇ 'ਚਿੱਤਰਲੇਖ' ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਦੁਹਰਾਈ ਅਤੇ 'ਤੀਨ ਵਰਸ਼' ਅਤੇ 'ਦੇ ਬਾਂਕੇ' ਵਰਗੀਆਂ ਬਿਲਕੁਲ ਦੂਜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ

ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ। ਫਿਰ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਫਿਲਮੀ ਨੌਕਰੀ, ਫਿਰ 'ਨਵਜੀਵਨ' ਦੈਨਿਕ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ, ਫਿਰ ਰੇਡੀਓ ਦੀ ਨੌਕਰੀ, ੧੯੫੭ ਵਿੱਚ ਉਥੋਂ ਵੀ ਅਸਤੀਫਾ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲਾ ਹੀ ਸੁਤੰਤਰ ਲੇਖਨ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ੧੯੨੮-੨੯ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ।

"ਅੱਜ ਉਹ ਲਖਨਊ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਬੰਗਲੇ 'ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ' ਵਿੱਚ ਇਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਵਸਥਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਟਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਹ ਹਜ਼ਰਤਗੰਜ (੪ ਕਿਲੋਮੀਟਰ) ਤੱਕ ਪੈਦਲ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜ ਬੈਡਰੂਮ ਵਾਲੇ ਮਕਾਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਮਕਾਨ ਦੇ ਉਸ ਬਾਹਰੀ ਬਰਾਡੇ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਬੱਚੇ ਖੇਡ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਨਬੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਆ ਕੇ ਕੋਈ ਵੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਵਲੋਂ ਸਨਮਾਨਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਪਦਮ ਭੂਸ਼ਨ ਵੀ ਮਿਲ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਕਈ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਮਤੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਸਭ ਨੂੰ ਇਕ ਸਫਲ ਲੇਖਕ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਵਾਲੇ 'ਹਮਬਰਗ' ਕੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮੰਨ ਕੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦੇ ਇਸ ਪੱਖ ਜਾਂ ਉਸ ਪੱਖ ਤੇ ਸ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ : "ਜੇਕਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹੀ ਪਦਮ ਭੂਸ਼ਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਕੀ ਕਰ ਲਵੋਗੇ?"

"ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਦੀ ਇਸ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਿੱਤਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਪਾਬੰਦ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ-ਇਸ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਧਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵੀ ਦੇਖਦੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਇਕ ਪੱਕਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਦਰਮਿਆਨ ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਿਸ ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਅਤੇ ਪਰਿਪੱਕਤਾ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਅਧਿਕ ਵਿਚਾਰਕ ਗੰਭੀਰਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਵੁਡਹਾਉਸ ਵਾਂਗ ਅਚਾਨਕ ਹੀ 'ਆਪਣੇ ਖਿਲੋਣਿਆਂ' ਦੀ ਆਨੰਦਮਈ ਅਸਚਰਜਤਾ ਸਿਰਜਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।"

"ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ੩੦ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ੭੦ ਸਾਲ ਪੂਰੇ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਤੋਂ ਲੱਗਭਗ ੩੫ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ '੩੫ਵੀਂ ਵਰ੍ਹੇਗੰਢ' 'ਤੇ' ਜੋ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਸੀ, ਉਹ ਅੱਜ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਕਈ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਸੋਚਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ੭੦ਵੀਂ ਵਰ੍ਹੇਗੰਢ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਲਈ ਅੰਦਰੋਂ ਮਜ਼ਬੂਰ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਭਟਕਣ ਦਾ ਉਹ ਦੌਰ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ

'ਦਾਸ ਭਗੋਤੀ' ਭਾਵੇਂ ਖੰਡਰ ਦੇ ਵਾਸੀ ਹੋਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਠਿਕਾਣਾ ਪਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਲਈ ਇਹ ਸੁਭਾਗਪੂਰਣ ਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਜ ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਰਥ, ਪਰ ਸਥਿਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਰਚਨਾ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਜੁਟੇ ਹੋਏ ਹਨ।"

ਉਪਰ 'ਦਾਸ ਭਗੋਤੀ' ਦੇ 'ਖੰਡਰ ਦੇ ਵਾਸੀ' ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਬੰਧ 'ਅਸੀਂ ਖੰਡਰ ਦੇ ਵਾਸੀ' 'ਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਹੈ :

"ਉਂਜ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਉੱਖੜੀ ਹੋਈ ਕਿਸਮ ਦੇ ਆਦਮੀ ਹਾਂ। ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਸੀ :

"ਸਾਡੀ ਦੀਵਾਨਿਆਂ ਦੀ ਕੀ ਹਸਤੀ,
ਅੱਜ ਇਥੇ ਹਾਂ, ਕੱਲ੍ਹ ਉਥੇ ਹੋਵਾਂਗੇ,
ਮਸਤੀ ਦਾ ਆਲਮ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ,
ਅਸੀਂ ਪੂੜ ਉਡਾਉਂਦੇ ਜਿਥੇ ਵੀ ਗਏ।"

— ਇਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੰਕਤੀਆਂ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਦੀ ਉਸ ਆਰੰਭਕ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ੧੯੨੮ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ 'ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਗੀਤ' ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਅਤੇ ੧੯੪੨ ਵਿੱਚ ਕਿਸ਼ੋਰ ਸਾਹੂ ਦੀ ਇਕ ਫਿਲਮ 'ਰਾਜਾ' ਵਿੱਚ ਗੀਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੋਰ ਵੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਲਖਨਊ ਨੂੰ ਖੰਡਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਉਹ (ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, "ਅਸੀਂ ਲਖਨਊ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਥੇ ਆਪਣਾ ਇਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮਕਾਨ ਜੋ ਬਣਵਾਇਆ ਉਸ ਵਿੱਚ ਦਰਜਨਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਅਤੇ ਦੋਸਤ ਸਿੱਤਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਭਾਰਤ ਵਰਜ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵੀ ਇਹ ਲਖਨਊ ਹੈ। ਪਰ ਇਥੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੱਗਣ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਗਲਤੀ ਕਰ ਲਈ ਹੈ, ਅਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਗਲਤੀ ਸੁਧਾਰੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਅਸੀਂ ਖੰਡਰ ਵਿੱਚ ਵਸ ਗਏ ਹਾਂ, ਸਾਡਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਹੁਣ ਆ ਕੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਖੰਡਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਵਸ ਕੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਖੁਦ ਖੰਡਰ ਬਣਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ।"

"ਅਸੀਂ ਦਾਅਵੇ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਖੰਡਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਜਿਧਰ ਵੀ ਜਾਓ, ਖੰਡਰ ਹੀ ਖੰਡਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਹਿਲਾਂ ਦੇ ਖੰਡਰ, ਹਵੇਲੀਆਂ ਦੇ ਖੰਡਰ, ਮੰਦਰਾਂ ਅਤੇ ਮਸਜਿਦਾਂ ਦੇ ਖੰਡਰ, ਹਮਾਮਘਰਾਂ ਦੇ ਖੰਡਰ। ਸਾਡੇ ਸਿੱਤਰ ਸ਼੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਲਾਲ ਨਾਗਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੰਡਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਖਨਊ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਅਸੀਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਤਿਹਾਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਖੰਡਰਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ।

"ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਖੰਡਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਖੰਡਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ

ਲਈ ਜੋ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੰਡਰਾਂ ਨੂੰ ਅਲੋਪ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੰਡਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਰੱਖਣ ਲਈ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਵੱਧਦੀ ਹੋਈ ਜਨਸੰਖਿਆ, ਵੱਧ ਰਹੇ ਖੰਡਰ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਅਜੀਬ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਲਖਨਊ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਭ ਅਰੰਭੇ ਵਾਲੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਹੈ।

“ਅਸੀਂ ਸੋਚ ਰਹੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਥੇ ਆ ਕੇ ਵਸ ਗਏ ਅਤੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਫਸ ਗਏ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਬਾਕੀ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ। ਸਭ ਥਾਂਵਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਲਾਏ, ਜਦ ਰਹਿਣ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਈ ਤਾਂ ਲਖਨਊ ਹੀ ਚੁਣਿਆ। ਤਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਖੰਡਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਲੱਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਸਭ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਖੰਡਰ ਹੈ ਆਸ਼ਾ ਦਾ, ਆਸ਼ਾ ਦਾ ਅਤੇ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਦਾ। ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਗੁਣਗੁਣਾਉਂਦੇ ਹਾਂ :

ਅਸੀਂ ਖੰਡਰ ਦੇ ਵਾਸੀ, ਸਾਧੋ,
ਅਸੀਂ ਖੰਡਰ ਦੇ ਵਾਸੀ ।
ਗਿਆਨ ਅਸਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅਧੂਰਾ,
ਮਤ ਹੈ ਸਤਿਆਨਾਸੀ ।
ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਜਨਮ-ਜਨਮ ਦੇ ਮੂਰਖ,
ਜੱਗ ਹੈ ਸਿਰਫ਼ ਮਾਇਆਵੀ ।
ਦਾਸ ਭਗੋਤੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਗਤਿ ਤੇ,
ਲੱਖ-ਲੱਖ ਆਵੇ ਹਾਸੀ ।
ਸਾਧੋ ਅਸੀਂ ਖੰਡਰ ਦੇ ਵਾਸੀ।”

ਲਖਨਊ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਸੁਭਾਅ, ਸੁਚੱਜੇ ਗ੍ਰਹਿਮਤੀਆਂ ਵਾਲੇ ਆਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਘੁੱਲ-ਮਿਲ ਜਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹਰਮਨਪਿਆਰੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਭਰ ਮਾਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਨਾਗਰਿਕ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਵੀ ਦਿਵਾਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਨਾਲ ਲਖਨਊ ਦੇ ਕਾਫੀ ਹਾਊਸ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਗੱਪ-ਸ਼ੌਘ ਮਾਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ‘ਬੈਰੋਮੀਅਮ’ ਮੰਨਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ ਪਰ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਆਤਮ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਤ ਅਤੇ ਸੰਜਮੀ ਸਨ। ਸਮਕਾਲੀਨ ਨਾਵਲਕਾਰ ਯਸ਼ਪਾਲ ਅਤੇ ਕਵੀ ਕੁਵਰ ਨਾਰਾਇਣ ਨਾਲ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਸੰਬੰਧ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ

ਤਿੰਨੋਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਭਿੰਨ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਖੋਜੀ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਲਾਲ ਨਾਗਰ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਾਸ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਵਾਲਾ ਸੰਬੰਧ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਸੰਬੰਧ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਲਖਨਊ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਨ। ਮਹਾਂਨਗਰਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਗੁੱਟਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਭਗਵਤੀਚਰਣ ਵਰਮਾ ਅਤੇ ਯਸ਼ਪਾਲ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਲਖਨਊ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਮਤਧਾਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਆਧੂ ਵਰਗ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਸੀ ਰੂਪ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਆਤਮੀਅਤਾ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਰਚਨਾਵਾਂ - ਸਿਰਜਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ

ਭਗਵਤੀਚਰਣ ਵਰਮਾ ਨੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ, ਇਕਾਗੀ ਨਾਟਕ, ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ, ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਤਾਂ ਲਿਖੇ ਹੀ ਹਨ, ਅਨੇਕ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਿਬੰਧ ਵੀ ਉਹ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। 'ਵਿਚਾਰ' ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਸਾਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਸਨ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ 'ਹਮਾਰੀ ਉਲਝਨ' ਨਾਮੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਸਾਹਿਤ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਠਾਰਾਂ ਨਿਬੰਧਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ੧੯੬੨ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਰੂਪ' ਨਾਮਕ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ। ਇਹ ੧੯੭੬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ।

ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ, ਇਹ ਕੇਵਲ ਇਕ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਲੇਖਕ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਮਾਤਰ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਇਥੇ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਜਗਤ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜੋ ਵਿਵੇਚਨਾ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਆਧਾਰ ਜਾਂ ਛੱਡਣ ਦਾ ਬਿੰਦੂ ਮੰਨ ਕੇ ਨਹੀਂ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸਾਹਿਤ-ਸਿਧਾਂਤਾਂ, ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸਰੂਪਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੇ ਪੂਰਣ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨ, ਬੁੱਧੀ, ਭਾਵ, ਭਾਵਨਾ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ

ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ-ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਅੱਜ ਵੀ ਵਿਭਿੰਨ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਕੋਈ ਆਭਾਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਸਾਹਿਤ-ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਮੌਲਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੋਚਦੇ ਹੋਏ ਵਰਮਾ ਜੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਬਹੁਤ ਖਰੇ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਪਰਿਚੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਗੰਭੀਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਰੁੱਚੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੂਝ-ਸਮਝ ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਨਵ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਤਾਪਰਕ ਨਿਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਬੇਮਿਸਾਲ ਮੌਲਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਉਹ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੈਅ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੁਆਰਾ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਲੈਆਤਮਕ ਗਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਛੰਦ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਤਿ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅੰਗ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਪਿਛਲੇ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗਦ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਏਕ ਦਿਨ' ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਮੁਕਤ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਇਕ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਲੈਅ ਦੀ ਵੀ ਕਮੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਲੀਲਾ ਮਾਤਰ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਇਕੋ ਵਾਰ ੨੪ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਅਪਵਾਦ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਭ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਛੰਦ ਬੱਧ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਵਾਹ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਬੱਚਨ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਛਾਇਆਵਾਦ - ਯੁੱਗ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣਾ ਦੁਰਲੱਭ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਰੰਭਕ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਛੰਦ ਬੱਧ ਸਰੂਪ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕਾਵਿ-ਕੋਸ਼ਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਜਦ ਉਹ ਛਾਇਆਵਾਦ-ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਚਿਪਰੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਲੱਗਭਗ ਦੂਸਰੇ ਢੰਗ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਲੱਗੇ ਸਨ, ਬਹੁਤ ਉਪਯੋਗੀ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ 'ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਗੀਤ' ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਜੋ ਛੰਦਬੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਖੁਲ੍ਹੀ ਹੋਈ, ਸਹਿਜ, ਆਡੰਬਰ-ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਲੱਗਭਗ ਮੌਜੂਬਨ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ

ਪ੍ਰਤੀ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਸਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਛਾਇਆਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ੁਰੂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸੁਰਾਅ ਅਤੇ ਰੁਝਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਛੇਵੇਂ, ਸੱਤਵੇਂ ਅਤੇ ਅੱਠਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਉਹ ਹਿੰਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਤਤਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ, ਉਹ ਕਵੀ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਨਾਲ ਖੁਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਤਾਂ ਤੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲੀ।

ਇਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਵਿਵੇਚਨ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਭਾਗ - ਜੋ ੧੯੩੭ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ - ਛਾਇਆਵਾਦ ਯੁੱਗ ਦੀ ਰੂਮਾਨੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਮੁਕਤ ਸੀ। ਬੇਲਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਬੋਲੀ ਦੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕ ਸਵਸਥ ਭਾਵ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਗੈਰ ਮੋਹ ਦੇ ਕੱਟ ਚੁੱਕਿਆ ਸੰਬੰਧ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਵਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸੰਸਾਰ ਆਪਣੀ ਠੋਸ ਵਿਵਹਾਰਿਕਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਕ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਮਸਤੀ, ਫੱਕੜਪਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਕ ਵਹਾਅ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿਰਜਣ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।

੧੯੮੪ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸਾਵਿਨਯ ਐਰ ਏਕ ਨਾਰਾਜ਼ ਕਵਿਤਾ' ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਖੰਡ ਕਾਵਯ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪਦਾਤਮਕ ਕਹਾਣੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਖੰਡਕਾਵਿਅਾਤਮਕ ਕਹਾਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ੭੭-੭੮ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਇਹ ਸਥਾਪਨਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਬਹੁਤ ਬੇਵਸ ਹਾਂ, ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੋਈ ਲਕਸ਼ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਉਤਰ ਆਈ ਹੈ।" ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵ ਨਿਯਤਿ ਦਾ ਜੋ 'ਸਿਨੀਕਲ' ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਹ ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

'ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਇਹ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਯੁੱਗ ਹੁਣ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ 'ਸਾਵਿਨਯ ਅਤੇ ਇਕ ਨਾਰਾਜ਼ ਕਵਿਤਾ' ਦੇ ਆਮੁੱਖ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ—

"ਇਹ ਯੁੱਗ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਮੈਂ,
ਭਾਵਨਾ ਫੇਰ ਵੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਨਾਸ਼ ਰਹਿਤ
ਵਿਗਿਆਨ-ਗਿਆਨ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ
ਹੱਸਣ ਅਤੇ ਰੋਣ ਦੀ ਸੁਰ ਨਹੀਂ ਗੁਆਚ ਸਕਦੀ?

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਦੀਆਂ ਜਟਿਲ ਮਾਨਵੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਆਪਣੇ ਵਿਰਾਟ

ਪਰਿਵਰਤਮਾਨ ਸ਼ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਅਨੰਤ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਕੋਈ ਘੱਟ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜੀਵਨ ਭਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗੱਦ-ਸਾਹਿੱਤ 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਪਲ ਕੱਢ ਕੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਛਾਪ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਪਰੋਚ' ਕਾਰਨ ਪੂਰਣ ਤੌਰ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ ਤਾਜ਼ਗੀ ਭਰੀਆਂ ਹਨ।

ਪਿਛਲੇ ਪੰਨਿਆਂ ਤੇ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਕੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਛਾਇਆਵਾਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ, ਲੱਗਭਗ ੧੯੩੭ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਪਣਾਈ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਖਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾਉਂਦੀ ਸੀ। 'ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਾਯੂਯਾਨ', 'ਬੈਲਗੱਡੀ' ਆਦਿ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ, ਅਤੇ ਨਜ਼ਰ ਤੇਰੀ ਜਾਅਲੀ ਹੈ ਸਿੱਕਾ ਤਾਂ ਟਕਸਾਲੀ ਹੈ' ਜਾਂ 'ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕਠਨ ਹੈ ਚਲਣਾ ਸੀਨਾ ਤਾਣ ਕੇ' ਵਾਲੇ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਆਮ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਦੀ ਰੂੜ ਧਾਰਨਾ ਤੇ ਖਰੀਆਂ ਉਤਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਾਮਾਜਿਕ-ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਨਾ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ ਆਮ ਆਦਮੀ ਲਈ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀਆਂ ਪਰਵਰਤੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਸੰਜੀਦਾ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ, ਆਮ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸਰੋਤੇ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਆਮ ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅਸਾਧਾਰਨ ਗੱਲ ਕਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਘੇਰੇ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਖੁਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

"ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਿਰਫ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ,
ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪੈਗੰਬਰ ਜਾਂ ਪੀਰ ਨਾ ਸਮਝ ਲੈਣਾ,

.....
.....
.....
ਮੈਂ ਵੀ ਓਨਾ ਹੀ ਬੇਵਸ ਹਾਂ, ਜਿੰਨਾ ਤੁਸੀਂ ਹੈ,
ਅਣਜਾਣੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦਾ ਮੈਂ ਵੀ ਭੁੱਲਿਆ ਰਾਹਗੀਰ ਹਾਂ।
ਮੈਂ ਖੁਦ ਹੀ ਧੂਹ ਰਿਹਾ ਦੇਸਤ ਇਥੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ,
ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਭਲਾ ਕੀ ਦੱਸਾਂ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ?"

ਸਰੋਤਾ ਜਾਂ ਪਾਠਕ ਦੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਗਹਿਰੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹਲਕੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਦੀ ਜੋ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਦੀਆਂ ਪਰਵਰਤੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹੀ

ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ੧੯੩੮ ਤੱਕ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਦੋ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਦੇ ਬਾਕੇ' ਅਤੇ 'ਇੰਨਸਟਾਲਮੈਂਟ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ 'ਦੇ ਬਾਕੇ', 'ਪ੍ਰਾਚਿਤ', 'ਮੁਗਲਾਂ ਨੇ ਸਲਤਨਤ ਬਖਸ਼ ਦਿਤੀ' ਵਰਗੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਐਲਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਅਤੇ ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਇਕ ਅਦਭੁੱਤ ਨਮੂਨਾ ਬਣ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਕੋਈ ਨਮੂਨੇ ਜਾਂ 'ਮਾਡਲ' ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਕੋਟੀ (ਜੇਨਰ) ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਅਦਭੁੱਤ ਮੋਲਿਕਤਾ ਦਿਖਾਈ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਕੋਟੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਅਤੇ ਪਰਵਰਤੀ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਵੀ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਰਿਸ਼ੰਕਰ ਪਰਸਾਈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਜਾਂ ਸ਼ਰਦ ਜੋਸ਼ੀ ਵਰਗੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਸਿਰਜਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਪਰ ਦਿਤੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਭ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮਕਾਲੀਨ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਰੋਜ਼ਮਰਾ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਹਲਕੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਰੋਚਿਕਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੀ ਮੁੜਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਸਚੇਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਦਿੱਸਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਮੂਹਿਕ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਆਰੰਭਕ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸ੍ਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਰਣਾਥ ਸ਼ਰਮਾ 'ਕੋਸ਼ਿਕ' ਦੀ ਵਿਅੰਗਪਰਕ 'ਦੁਬੇ ਜੀ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ' ਕਾਲਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਤ ਹੋਈ ਹੋਵੇ।

ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮਚੰਦ ਜਾਂ ਸੈਸ਼ੰਕਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਾਲਾ ਤਿੱਖਾਪਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਂਗ ਬਹੁ-ਆਯਾਮੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਆਪਣਾ ਰੰਗ ਅਤੇ ਤਾਜ਼ਗੀ ਹੈ, ਜੋ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵਿਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਰੰਭਕ ਲੇਖਨ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀਆਂ ਹਨ। ੧੯੫੭ ਵਿਚ ਰੋਡੀਓ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਲੇਖਨ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਲੱਗਭਗ ੧੫ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਲੱਗਭਗ ਸਾਰਾ ਧਿਆਨ ਨਾਵਲਾਂ 'ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਮ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਉਹ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਣ ਲੱਗੇ

ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ' ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਤੰਤਰ, ਅੰਦਾਜ਼ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹਲਕੇ ਵਿਅੰਗਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਕਾਲੀਨ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਵਸੀਅਤ', 'ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ', 'ਸੈਦਾ ਹੱਥੋ ਨਿਕਲ ਗਿਆ' ਆਦਿ ਕਹਾਣੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਾ ਪਰਿਚੈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਅਤੇ 'ਪਦ-ਨਾਟਕਾਂ' ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਮੇਰੇ ਨਾਟਕ' ਵਿਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

"ਮੈਂ ਨਾਟਕ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸੁਨਿਯੋਜਤ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਆਭਾਵ ਕਾਰਨ ਮੈਨੂੰ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ।...ਪਦ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ 'ਤਾਰਾ' ਮੇਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਨਾਟਕ ਹੈ ਜੋ ਰੰਗਮੰਚ ਉਪਰ ਜਿਉਂ ਤਾ ਤਿਉਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਨਾਟਕ...ਰੋਡੀਓ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਲਈ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਦੇ ਕਥਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਜੋ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਵਰਣਨ ਅਤੇ ਨਾਟਕੀਅਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਆਸਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ਕਿ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਸਿਰਜਣ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਰ ਵੀ ਅਧਿਕ ਰੁਚੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਪਣੀ ਵਿਵਹਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਅਭਾਵ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਘੱਟ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ। ਪਰ ਰੋਡੀਓ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਰੋਡੀਓ-ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਵਿਧਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਬੁੱਝਦਾ ਹੋਇਆ ਦੀਵਾ' ਅਤੇ 'ਰੁਪਿਆ ਤੈਨੂੰ ਖਾ ਗਿਆ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਦੋ ਸੰਪੂਰਨ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਚਾਰ ਪਦ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ। 'ਰੁਪਿਆ ਤੈਨੂੰ ਖਾ ਗਿਆ' ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੱਗਭਗ ਅੱਧੀ ਦਰਜਨ ਰੋਡੀਓ ਇਕਾਗਰੀ ਵੀ ਲਿਖੇ। ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ 'ਵਸੀਅਤ' ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਟਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਰਮਾ ਜੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਦ-ਨਾਟਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ - ਤਾਰਾ, ਕਰਣ, ਦ੍ਰਿਪਤੀ ਅਤੇ ਮਹਾਕਾਲ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂ ਪੋਹਾਣਾ, ਮਹਾਂਭਾਰਤ, ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ 'ਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ ਪਰਿਪੱਕ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪਰਮ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪਦ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਨਾਟਕ, ਨਾ ਕੇਵਲ ਪਦ-ਨਾਟਕ। ਇਹ ਕਈ ਅੰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਸਰੀ ਕੋਟੀ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਸਾਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਲੱਗਭਗ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਹੈ।

'ਦੁਪੱਲ' ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਕੇ, ਜੋ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਤਮਕਥਾ ਹੈ ਪਰ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਆਤਮਕਥਾਤਮਕ ਨਾਵਲ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਸਤਾਰਾਂ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ

ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ 'ਪਤਨ' ੧੯ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਅਵਧ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿੰਨਫ੍ਰਾਮੀ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਰੋਮਾਂਸ ਹੈ, 'ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ' ਪਾਪ-ਪੁੰਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਇਕ ਅੰਤਰੀ ਕੁਮਾਰੀਕ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਉਭਰਦਾ ਹੈ, 'ਯੁਵਰਾਜ ਚੂੜਾ' ਮਧਕਾਲੀਨ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੀ ਕੁਮਾਰੀਕ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ 'ਚਾਣਕਯ' ਵਿਚ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਪਵਾਦਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੇ ਸਭ ਨਾਵਲ ਸਮਕਾਲੀਨ ਜੀਵਨ ਦੀ, ਪਿਛਲੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੋਂ ਇਸ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅੱਧ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ-ਸਾਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਬੌਧਿਕ ਪੱਧਰ ਦੇ ਲੇਖਾਇਕ ਨਹੀਂ ਹਨ ਸਗੋਂ ਅੱਜ ਦੀਆਂ ਰੋਜ਼ਮਰਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਓਨਾ ਹੀ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਭਾਵਿਤ ਉਤਰਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਸ਼ਕਾਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਤਰ ਦਿੱਤੇ ਬਗੈਰ ਅੱਗੇ ਵਧਦਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਲੇਖਕ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਉਸਦੀ ਉਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਤਥਾਕਥਿਤ 'ਫੂਲ-ਪਰੂਫ' ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਸ਼ਿਲਾ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦਰਾੜਾਂ ਪੈਦੀਆਂ ਦੇਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੂਜੇ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ 'ਵਾਦ' ਨੂੰ ਘੱਟ (ਇਨਟੈਡੇਕਵੇਟ) ਮੰਨਣ ਦੇ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। 'ਪਤਨ' ਅਤੇ 'ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ' ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਪਾਤਰ ਪਾਪ ਅਤੇ ਪੁੰਨ, ਵਾਸਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸ਼ੱਕ ਰਹਿਤ ਬਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਥੇ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਕਿਤੇ ਵੀ ਸ਼ਕਾਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਜੇ ਵੀ ਹੈ, ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਨਾਵਲ (ਪਤਨ, ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸ ਵਿਰਾਟ ਯੁੱਗ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪਰਿਚੈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ, ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ 'ਕੁੱਲੇ ਵਿਸਰੇ ਚਿੱਤ੍ਰ' ਅਤੇ ਇਸੇ ਕੋਟੀ ਦੇ ਹੋਰ ਵੱਡੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਪਾਪ ਅਤੇ ਪੁੰਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਨਿਯਤਿਵਾਦ ਅਤੇ ਸਾਮੰਤੀ ਵਿਲਾਸਤਾ ਦੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਵਰਤੀ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। 'ਪਤਨ' ਅਨੇਕ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ - ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਾਵਲ ਦਾ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਦੰਦ ਕਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ - ਇਕ ਸ਼ਿਥਲ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਪਰ ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਦਾ ਦਵੰਦ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਪਹਿਲੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਅੰਦੋਲਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਤਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ - 'ਉਸ ਨੇ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਕੋਈ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਉਹੀ ਕੀਤਾ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਠੀਕ ਸਮਝਿਆ।

ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਉਹ ਪਾਪੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਪਾਪੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸੀ।" ਨਿਯਤਿਵਾਦ ਦੀਆਂ ਝਲਕੀਆਂ ਵਾਜ਼ਿਦਅਲੀ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ : "ਉਪਰ ਖੁਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਠੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਫਿਰ ਮੈਂ ਇਹ ਕਿਉਂ ਕਰਾਂ ? ਉਹ ਜੋ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਟਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।" 'ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ' ਵਿਚ ਪਾਪ ਅਤੇ ਪੁੰਨ ਦੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। 'ਤਿੰਨ ਸਾਲ' ਪਿਛਲੇ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਵਲ ਹੈ, ਜੋ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਾਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ 'ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਵਿਭਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਇਹ ਨਾਵਲ ਮਦਿਰਾ-ਪਾਨ, ਪ੍ਰੇਮ, ਸੈਕਸ ਆਦਿ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਫੜਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਪਿਛਲੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵਾਜ਼ਿਦਅਲੀ ਸ਼ਾਹ ਜਾਂ ਬੀਜਗੁਪਤ ਵਰਗੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਆਪਣੀ ਗਹਿਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਜੋ ਅੱਗੇ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਘੱਟ, ਕਿਤੇ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਪਰਿਪੱਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਰੁਕ-ਰੁਕ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ, ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਨਾਵਲ - ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ' - ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਮਰਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਮਰਥ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਵੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਹਨ : (੧) ਗੁੰਦਵਾਂ ਕਥਾਨਕ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜਟਿਲ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਵਿਚ ਵੀ ਅਚਾਨਕ ਸੰਯੋਗ ਅਤੇ ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਹੋ ਸਕੇ ਬਚਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ - 'ਪਤਨ' ਦੇ ਅਪਵਾਦ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ (੨) ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੇਰਵਿਆਂ ਅਤੇ ਵਰਨਣਾਂ ਦੀ ਰੋਚਿਕ ਨਾਟਕੀਅਤਾ (੩) ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਤੇ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਸਹਿਜ ਵਰਤੋਂ (੪) ਪ੍ਰੰਪਰਿਕਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪ੍ਰਵਾਹਸ਼ੀਲ ਭਾਸ਼ਾ (੫) ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ (੬) ਪਾਤਰਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਮਰਥ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਨਿਰਵਾਹ।

ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਉਕਤ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਬਣ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਹੀ ਨਹੀਂ, ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਅਗਲੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀਆਂ ਜਾਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਸੰਸਕਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ, ਮਾਨਵ ਨਿਯਤਿ ਦੀ ਬੇਵਸੀ ਦੀ ਉਹ ਧਾਰਨਾ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਵਾਰਤਾਲਾਪਾਂ ਜਾਂ ਗੱਲਬਾਤ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, 'ਸਮਰਥ' ਅਤੇ

ਸੀਮਾ ਦੇ ਸੁਨਿਯੋਜਤ ਕਥਾਨਕ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਬਣ ਕੇ ਤਰਕ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਇਕ ਭਿਅੰਕਰ ਦੁਰਘਟਨਾ ਦੇ ਨਾਲ, ਉਸ ਦੁਰਘਟਨਾ ਦੀ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਲੈ ਕੇ, ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ, ਪ੍ਰੋਯੋਗਿਕੀ ਅਤੇ ਮਨੀਸ਼ਾ ਦੇ ਸਭ ਪ੍ਰਤਿਫਲਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਨਾਸ਼-ਸ਼ਕਤੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਲਾਚਾਰ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ - ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਗਹਿਨ ਸੱਚ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ 'ਸਮਰਥਾ ਅਤੇ ਸੀਮਾ' ਜਿਸ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਸ ਤੱਥ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਭਗਵਤੀਚਰਣ ਵਰਮਾ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਕਥਾਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਹੈ।

'ਸਮਰਥਾ ਅਤੇ ਸੀਮਾ' ਦੇ ਅਪਵਾਦ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸਾਮਾਜਿਕ-ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਤ ਕਰਨ ਵਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਉਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਇਕ ਜਾਗਰੂਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨਕਰਤਾ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਤੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਖੁਦ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਨਾਵਲ ਲਿਖਦੇ ਹੋਏ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਥਾਕਾਰ ਹੀ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਮਤਵਾਦੀ (ਡ੍ਰਾਕਟ੍ਰਿਨੇਯਰ) ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੇਖਨ-ਮਾਰਗ ਸਿਧਾਂਤਵਾਦੀ ਨਾਟਕੀਅਤਾ ਦੀ ਦਲਦਲ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਕ-ਸਾਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਉਲਝਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਹੱਲ ਕੱਢਣ ਦਾ ਸਾਹਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਭਾਵੇਂ ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਦੇ ਕੁਝ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਉਪਹਾਸ ਉਡਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਚ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਰਮਾ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਨਿਸ਼ੇਧਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਤਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੀ ਹੈ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਜਾਗਰੂਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵੀ ਹੈ, ਜੋ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਧਰਮਗਤ, ਵਰਗਗਤ, ਜਾਤੀਗਤ ਤਣਾਵਾਂ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਨੂੰ ਪਰਖ ਕੇ ਸਮਾਧਾਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਾਰਮੂਲਾ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਕਰਮ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਰਾਜਨੀਤਕ-ਸਾਮਾਜਿਕ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਲੜੀ 'ਟੇਢੇ-ਮੇਢੇ ਰਸਤੇ

ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ੧੯੩੦ ਦੇ ਆਸਪਾਸ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਹਨ। 'ਟੇਢੇ-ਮੇਢੇ ਰਸਤੇ' ਉਹ ਰਸਤੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਚੱਲ ਕੇ, ਅਤੇ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਭਟਕ ਕੇ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਰਾਮਨਾਥ ਤਿਵਾੜੀ ਨਾਮਕ ਇਕ ਸੌਤਾ-ਭਗਤ ਤਾਲੁਕੇਦਾਰ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਕ ਘੁਮੇਡੀ ਅਤੇ ਮਨਮਾਨੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਮੰਤ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਸਹੀ-ਗਲਤ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਉਹ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੁੱਖੀਆ ਦੇ ਪ੍ਰੰਪਰਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਧੁੰਨ ਵਿਚ ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕੇ ਕਿ ਬਦਲਦੇ ਹੋਏ ਯੁੱਗ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਵਿੱਥ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦਯਾਨਾਥ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਸਰਗਰਮ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਪੁੱਤਰ ਉਮਾਨਾਥ ਜਰਮਨੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਥੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਬਣ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਤੀਜਾ ਪੁੱਤਰ ਐਮ.ਏ. ਕਰਕੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਹੱਲ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਵਿਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ।

ਸਤਹੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਮਨਾਥ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਤਤਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ 'ਮਾਡਲ' ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਜੀਵੰਤ ਚਰਿੱਤਰ ਵੀ ਹਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਅਨੇਕ ਮੱਧਵਰਗੀ ਜਾਂ ਉੱਚ ਮੱਧਵਰਗੀ ਪਰਿਵਾਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੈਂਬਰ ਅਲਗ-ਅਲਗ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਕਥਾ ਦਾ ਇਹ ਢਾਂਚਾ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਵਰਮਾ ਜੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ - ਅਤੇ ਇਹ ਇਸ ਨਾਵਲ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ - ਜੋ ਇਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਅਤੇ ਇਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਸੀਮਾ ਵੀ ਹੈ।

ਸੀਮਾ ਇਸ ਅਰਥ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪਰਿਪੱਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚੇਤਨਾ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਾਰਾਵਾਂ - ਗਾਂਧੀਵਾਦ (ਜੋ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ), ਸਾਮਵਾਦ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਨਹਿਤ ਤੱਤਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨਾ ਬਹੁਤ ਤਿੱਖੀ ਰੁੱਚੀ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਨੂੰ ਛੂੰਹਦੇ ਹਨ। ਉਮਾਨਾਥ ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਲੈਣ ਤੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਤਿ ਕੋਈ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਬੌਧਿਕ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਹੀ ਛੂੰਹਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ

ਸਥਿਤੀ ਦਯਾਨਾਥ ਦੁਆਰਾ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਚਰਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਸਥਿਤੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵੀ ਹੈ। ਪਰਿਣਾਮ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਰਸਤਿਆਂ ਦਾ ਨਾ ਤਾਂ ਤਾਤਵਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਵੇਚਨ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਸੰਵੇਦਨਾਤਮਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਿੱਚ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਨਹਿਤ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲ ਸਕੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਸਤਿਆਂ ਵਿਚ ਰਾਹਗੀਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਟਕਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਜਾਂ ਬੌਧਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਲਪ ਲੱਭਣ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ ਨਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਤਰਕਮਈ ਸੰਵੇਦਨਾ ਰਾਹੀਂ ਗਹਿਰਾਈ ਵਿਚ ਛੁੱਹਣ ਦਾ ਜੋ ਮੌਕਾ ਨਾਵਲ ਦਾ ਕਥਾਨਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਖਾਸ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ ਰਸਤੇ 'ਟੇਢੇ-ਮੋਢੇ ਰਸਤੇ' ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪਰ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਦੂਜੇ ਪਾਸਿਉਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁੱਚੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਸਤਿਆਂ ਦੇ ਤਾਤਵਿਕ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਨਾ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮੁੱਠੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਹਿਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਾ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਉਣ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਜਰਮਨੀ ਵਿਚ ਮਾਰਕਰਵਾਦ ਦਾ ਗਹਿਰਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਤਰ ਉਮਾਨਾਥ ਦਾ ਯਕੀਨ ਹੁਣ ਸਿਧ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਰਮਾ ਜੀ ਅਜਿਹੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਪਾਤਰ ਦੇ ਯਕੀਨ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਇਕ ਲੇਖਕ ਵਾਲਾ ਬਿਆਨ ਹੀ ਕਾਫੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਰੇਖਾ ਵਿਚ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਕਰ ਆਪਣੀ ਕਿੱਸੇ ਗੱਲ ਜਾਂ ਕੰਮ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਾਉਂਦੇ, ਕੇਵਲ ਲੇਖਕ ਦੇ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਫਿਰ ਵੀ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੁੱਚੀ ਉਸ ਪਾਤਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ, ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਥਪੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਖੱਲਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿਚ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਥਪੋੜਿਆਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਣ ਤੇ ਜੋ ਸਫਲਤਾ ਜਾਂ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਉਪਜਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁੱਚੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਮਾਜਿਕ-ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੰਚ 'ਤੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁੱਚੀ ਮਾਨਵੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦਾ ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਹੈ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੀਮਾਂਸਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਹ ਕੰਮ ਵਰਮਾ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤੀ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਸਮਰਥਾ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

'ਟੇਢੇ-ਮੋਢੇ ਰਸਤੇ' ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਅਤੇ ਸੀਮਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਥੋੜ੍ਹਾ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ

ਇਕ ਲੜੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬਾਖੂਬੀ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲੜੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਵਲ 'ਭੁੱਲੇ ਵਿਸਰੇ ਚਿੱਤ੍ਰ' ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਮਹਾਂਗਾਥਾ ੧੯ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇਸ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿਚ ਨਮਕ-ਸਤਿਆਗ੍ਰਹਿ ਤੱਕ ਆ ਕੇ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਚਿੱਤਰਣ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੰਤਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਸ਼ਾਵਾਂ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ, ਮਾਨਵੀ-ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪਕੜਨ ਦੇ ਨਾਟਕੀ ਯਤਨ, ਆਪਣੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਗਿਰਨ ਅਤੇ ਗਿਰਦੇ ਹੀ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਤ੍ਰਾਸਦੀਆਂ - ਇਹੀ ਉਹ ਚਿੱਤਰ ਹਨ, ਜੋ 'ਭੁੱਲੇ ਵਿਸਰੇ ਚਿੱਤ੍ਰ' ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕੋਲਾਜ਼' ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਉਹ ਅਨੇਕ ਸਾਮਾਜਿਕ ਵਰਗਾਂ ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਦਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਰਗ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਹਨ ਉਦਯੋਗਪਤੀ, ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰ, ਸ਼ਾਸਕ, ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ-ਵਿਰੋਧੀ ਰਾਜਨੇਤਾ ਆਦਿ।

ਤੀਜੇ ਨਾਵਲ 'ਸਿੰਧੀਆਂ ਸੌਚੀਆਂ ਗੱਲਾਂ' ਦਾ ਕਥਾਨਕ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਇਜਲਾਸ (੧੯੩੯) ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ੧੯੪੮ ਵਿਚ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਝੋਰ 'ਤੇ ਮੋਹ ਭੰਗ ਹੋਇਆ ਹੈ। 'ਭੁੱਲੇ ਵਿਸਰੇ ਚਿੱਤ੍ਰ' ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਜਿਸ ਵੱਧ ਰਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਥੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੋਰ ਚਟਖ ਰੰਗ ਭਰ ਗਏ ਹਨ। ਪਿਛਲੇ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੀ ਜਿਸ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਤਾਂ ਹੀ ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਬਿਗੜੇ ਹੋਏ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਕਮਲਾਕਾਂਤ, ਕੁਸੁਮ, ਤਿਰਭੁਵਨ ਵਰਗੇ ਬੁਰਜੂਆ ਪਾਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮਵਾਦ ਨੂੰ ਫੈਸ਼ਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਪਨਾਉਣ ਦੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਮਵਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਬਿਗੜੇ ਹੋਏ ਰੂਪ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੀ ਵੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੁਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਪਰਿਪੱਕ ਹੈ, ਅਤੇ ਕਈ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੇ ਕਈ ਪਿਛਲੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੈ।

ਇਸ ਲੜੀ ਦਾ ਚੌਥਾ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਨਾਵਲ 'ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਮਰੀਚਿਕਾ' ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਕਥਾਨਕ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ੧੯੬੨ ਦੇ ਭਾਰਤ-ਚੀਨ ਯੁੱਧ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੇ ਲੱਗਭਗ ੨੦ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ, ਭਾਵ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੇ

ਉਤਮ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਇਕ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ.ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਇਤਾਲਵੀ ਪਤਨੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਉਦੈਰਾਜ ਨਾਮਕ ਨੌਜਵਾਨ ਪਾਤਰ ਦੀ ਆਤਮਕਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਪੂਰਾ ਨਾਵਲ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਤਮਕਥਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਪਪਭ ਪੰਨਿਆਂ ਦੇ ਇਕ ਪੜ੍ਹਨਯੋਗ ਨਾਵਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਕੋਸ਼ਲ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਕ ਅਹਿਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਸ਼ੈਲੀ ਉਥੇ ਏਨੀ ਕਠਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਜਿਥੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਜਗਤ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਸੰਵੇਦਨਾਤਮਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ ਕਹਾਣੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਇਥੇ ਉਦੈਰਾਜ ਇਕ ਪਾਸੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਚਿੰਤਨਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮੋਹ ਭੰਗ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਸੰਦੇਹ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਅਤੇ ਜਾਂ 'ਸਿਨਿਸਿਜ਼ਮ' ਸਨਕ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਵਿਭਿੰਨ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹਾਂ, ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕਠਨ ਹਾਲਤ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੰਨੀ ਵਿਆਪਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਗਾਥਾ ਵਿਚ ਆਤਮਕਥਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਕਥਾਕਾਰ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ।

ਪਰ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਉਹ ਇਥੇ ਇਕ ਨਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ 'ਸਿਨਿਸਿਜ਼ਮ' ਅਤੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਿਖਾਉਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਹੋਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ੭੦ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉੱਚ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪਿਆਲ, ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ - ਲੱਗਭਗ ਰੂੜ ਵਿਚਾਰ ਪਾਉਣ ਦਾ ਡਰ ਸੀ, ਉਹ ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਠੋਸਦੇ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ-ਕਰਦੇ ਉਹ ਅਚਾਨਕ ਆਪਣੀ ਦਿਸ਼ਾ ਮੋੜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਦਾ ਅੰਤ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨਚਿੰਨ੍ਹ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦਾ ਇਹ 'ਨੇਤਿਵਾਦ' ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਤਾਜ਼ਗੀ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਇਕ ਸਿਧਾਂਤਪਰਕ ਪੇਸ਼ਾ ਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਪਰਕ ਜਟਿਲਤਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਇਕ ਅਤਿਅੰਤ ਰੁੱਚੀ ਵਾਲਾ ਅਨੁਭਵ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਹੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਡਾ. ਧਰਮਵੀਰ ਭਾਰਤੀ ਨੇ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੂੰ 'ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਯਾਤਰੀ' ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਕ - ਸਾਮਾਜਿਕ ਲੜੀ ਦੇ ਇਹ ਚਾਰ ਨਾਵਲ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਾਲਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਥਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੋਈ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਕਥਾਨਕ ਸੁਤੰਤਰ ਹਨ, ਭਾਰਤੀ ਕਥਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ।

'ਅਰਪਿਤ ਮੇਰੀ ਭਾਵਨਾ' ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ 'ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਯਾਤਰੀ' ਨਾਮਕ ਲੇਖ ਵਿਚ ਡਾ. ਧਰਮਵੀਰ ਭਾਰਤੀ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕਥਾ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

"...ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀਦਿਨ ਅਨੇਕ ਸਾਮਾਜਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਘਾਤ-ਪ੍ਰਤਿਘਾਤ ਨਾਲ ਬਣਦਾ-ਬਿਗੜਦਾ ਸਾਧਾਰਨ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਾਮੂਹਿਕ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਘਟਨਾ-ਕ੍ਰਮ ਹੀ ਅਸਲੀ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਲਿਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਅਤੇ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਲੇਖਕ - ਕਥਾਕਾਰ...। ਪਰ ਕੁਝ ਅਸਾਧਾਰਨ ਸਮਰਥਾ ਵਾਲੇ ਕਲਾਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਇਸ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਚਣੌਤੀ ਨੂੰ, ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਪੂਰੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਬਦਲਦੇ ਹੋਏ ਸਾਂਚੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਪਾਤਰਾਂ, ਸੈਂਕੜੇ ਬਣਦੇ-ਬਿਗੜਦੇ ਸੰਬੰਧ-ਸੂਤਰਾਂ, ਸੈਂਕੜੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦੀ ਅਲਗ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਮਾਰਮਿਕਤਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਉਸ ਪੂਰੇ ਯੁੱਗ ਦਾ ਇਕ ਜੀਉਂਦਾ-ਜਾਗਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ - ਸਾਧਾਰਨ, ਅਗਿਆਨ ਚਰਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਇਤਿਹਾਸ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੇ ਗਏ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜੀਵੰਤ, ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਤੇ ਵੱਧ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"

ਇਥੇ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਦੇ 'ਭੁੱਲੇ ਵਿਸਰੇ ਚਿੱਤ੍ਰ', 'ਸਿੱਧੀਆਂ ਸੱਚੀਆਂ ਗੱਲਾਂ' ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਮਰੀਚਿਕਾ' ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਡਾ. ਧਰਮਵੀਰ ਭਾਰਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤਿਅੰਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ :

"ਭਗਵਤੀਚਰਣ ਵਰਮਾ...ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਇਕੱਲੇ ਕਲਾਕਾਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਚਣੌਤੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਇਸ ਪੂਰੀ ਸਤਾਬਦੀ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਸਾਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਠਹਿਰਾਓ ਅਤੇ ਬਦਲਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਕ੍ਰਮਬੱਧ ਚਿੱਤਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਾਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਟੁੱਟਦੇ-ਬਣਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਸਜੀਵ ਚਿੱਤਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਭਾਵਾਤਮਕ ਪਠਾਤਲ ਦੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਖੂਬੀ ਨਾਲ ਆਂਕੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਬਾਹਰੀ ਤਥਾਕਥਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਫਰੇਮ ਨੂੰ ਵੀ ਓਨੀ ਹੀ ਖੂਬੀ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ।"

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ 'ਸਮਰਥਾ ਅਤੇ ਸੀਮਾ' ਦਾ ਉਲੇਖ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਵਰਨਣਯੋਗ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਇਸੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਅਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਗਏ ਨਾਵਲ 'ਸਬਹਿ ਨਚਾਵਤ ਰਾਮ ਗੋਸਾਈ' ਦਾ ਉਲੇਖ ਵੀ ਅਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤੱਕ ਪ੍ਰਯਾਸ ਅਤੇ ਵਿਅੰਗ ਦੀ

ਮੁਦਰਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਇਹ ਨਾਵਲ ਅਤਿਅੰਤ ਰੋਚਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਅੱਜ ਦੀਆਂ ਸਾਮਾਜਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਕੇ ਹੋ ਕੇ ਉਘਾੜਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੀਆਂ 'ਦੋ ਬਾਂਕੇ', 'ਪ੍ਰਾਸਚਿਤ' ਆਦਿ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਵਰਗਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੇ ਤੌਰ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਉਪਸੰਹਾਰ

ਭਗਵਤੀਚਰਣ ਵਰਮਾ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਤਿਤਵ ਕਈ ਮਾਅਨਿਆਂ ਵਿਚ ਜਟਿਲ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦੇ ਜੋ ਯਤਨ ਖੁਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਵੀ ਇਥੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਿਬੰਧ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਇਥੇ ਉਸ 'ਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਕੇਵਲ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਨਾਲ ਉਸ ਜਟਿਲਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਯੇ ਸਾਤ ਔਰ ਹਮ' ਨਾਮਕ ਆਪਣੇ ਸੰਸਮਰਣ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪੱਤ੍ਰਕਾਰਿਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਮੈਂ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਅਸੀਂ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

"...ਇਸ ਪਲਾਇਨ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਨਿਯੋਜਨ ਦੇ ਅਭਾਵ ਨੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਾਡੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਉਂਜ ਸਾਡਾ ਸੁਭਾਅ ਬਹੁਤ ਔਖੜ ਕਿਸਮ ਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਬੇਚੈਨ ਅਤੇ ਉਗਰ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੈਰ-ਪੈਰ 'ਤੇ ਅਸਫਲਤਾ ਅਤੇ ਹਾਰ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਭਾਗਵਾਦੀ ਜਾਂ ਨਿਯਤਿਵਾਦੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ..."।

"...ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਦੁੱਖ ਜਾਂ ਪਛਤਾਵਾ - ਨਿਯਤਿਵਾਦ ਦੇ ਸਾਡੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਗੁਜਾਇਸ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। "ਜੋ ਹੋਣਾ ਹੈ ਉਹ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ" - ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ

ਏਨਾ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਜੀਵਤ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਜੋ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵਾਪਰਨਾ ਹੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਤੋਂ ਢੁੱਖ ਅਤੇ ਪਛਤਾਵਾ ਵਿਅਰਥ ਹੈ। ਜੇ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਕਰਨੀ ਵੀ ਵਿਅਰਥ ਹੈ। ਜੇ ਕੁਝ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ, ਉਹੀ ਸੱਚ ਹੈ, ਉਹੀ ਸਦੀਵੀ ਹੈ..."।

ਇਹ ਪੰਕਤੀਆਂ ੧੯੬੩ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਤੂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਝਲਕ ਮਾਤਰ ਹਨ। 'ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ' ਵਿਚ ਉਹ ਬੀਜਗੁਪਤ ਤੋਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਰਚਨਾਕਾਰ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਅਨੁਮੋਦਨ ਮਿਲਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ, "ਕੂਝ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ, ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਕਲਪਨਾ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਕੋਈ ਸਰੋਕਾਰ ਨਹੀਂ, ਵਰਤਮਾਨ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ..."।

'ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ' ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਪਾਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਰਤਨਾਬਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

"ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪਾਪ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮਨ: ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਲੈ ਕੇ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।...ਜੇ ਕੁਝ ਮਨੁੱਖ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸੁਭਾਅ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣਾ ਸਵਾਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਹੈ, ਬੇਵਸ ਹੈ। ਉਹ ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਫਿਰ ਪੁੰਨ ਕੀ ਅਤੇ ਪਾਪ ਕੀ?"

'ਰੋਖਾ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ੋਕਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

"...ਅਸੀਂ ਸਭ ਕਾਰਜ-ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਦੀਆਂ ਕੜੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਾਂ, ਸਾਡੇ ਸੰਕਲਪ-ਵਿਕਲਪ ਅਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵੀ ਇਸੇ ਕਾਰਜ-ਕਾਰਨ ਦੇ ਨਿਯਮ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਿਤ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹਨ।...ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸੰਕਲਪ-ਵਿਕਲਪ ਦਾ ਰੂਪ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਸਾਡੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹਨ।"

ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਸਮਰਥਾ ਅਤੇ ਸੀਮਾ' ਵਿਚ ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦਾ - ਗਰੀਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਤ੍ਰਿਕਾਲ-ਵਕਤਾ (ਓਹੋਕਿਲ) ਵਰਗਾ ਬਿਆਨ ਵੀ ਹੈ :

"ਨਿਯਤਿ ਦਾ ਚੱਕਰ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਯਤਿ ਦੇ ਚੱਕਰ ਦੀ ਗਤੀ ਬਦਲਣ ਵਿਚ ਮੈਂ ਅਸਮਰਥ ਹਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਅਸਮਰਥ ਹੋ, ਹਰ ਇਕ ਆਦਮੀ ਅਸਮਰਥ ਹੈ। ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਮਿਟਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਹੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਖੁਦ ਬਣਾਏ-ਮਿਟਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ।"

ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪੂਰਾ ਨਾਵਲ ਹੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਯਤਿ ਦੇ ਅੱਗੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਬੇਵਸੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਦਿਤੇ ਕਥਨਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦੀ ਨਿਯਤਿਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ 'ਸੁਤੰਤਰ ਇੱਛਾ ਬਨਾਮ ਨਿਯਤਿਵਾਦ' (ਫਰੀ ਵਿਲ ਵਰਸਿਸ ਡਿਟਰਮਿਨਿਜ਼ਮ) ਦੀ ਬਹਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਿਯਤਿਵਾਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤ ਕਰਨ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਯਤਿਵਾਦ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕੁਛ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਆਪਕ, ਪਰ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣੀ 'ਜੀਵਨੀ-ਸ਼ਕਤੀ' ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਯਤਿਵਾਦੀ ਬਣਿਆ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਿਯਤਿਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਸ 'ਜੀਵਨੀ-ਸ਼ਕਤੀ' ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੂਜਾ, ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ 'ਕਾਰਜ-ਕਾਰਨਾਂ' ਦੀ ਇਕ ਅ-ਸਹਾਈ ਕੜੀ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਇਹ ਕਾਰਜ-ਕਾਰਨ ਲੜੀ ਕਿਹੜੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਸੇ ਲੜੀ ਵਿਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਕੂਝ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਵਾਰ ਵਾਰ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਕਥਨ ਵਿਚ (ਜੋ ਕਿਸੇ ਪਾਤਰ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ) ਜੋ ਕੁਝ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ, ਭਾਵ ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਸੱਚ ਅਤੇ ਸਦੀਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਨਿਯਤਿਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਤੰਤਰ ਵਿਚ ਇਹ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿੰਤੀ ਮਾਨਤਾ ਕਿਥੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵਰਮਾ ਜੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਜਟਿਲਤਾਵਾਂ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਮਾਨਦਾਰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਵਿਆਤਮਕ ਛੋਟ (ਪੋਇਟਕ ਲਾਇਸੈਂਸ) ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਅੰਤਿਮ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਵੀ ਸੰਕਾਵਾਨ ਹੋ ਗਏ। ਆਪਣੇ ਅਖੀਰੀ ਵੱਡੇ ਨਾਵਲ 'ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਮਰੀਚਿਕਾ' ਵਿਚ ਨਿਯਤਿਵਾਦ 'ਤੇ ਉਹ ਏਨਾ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ, ਭਾਵੇਂ ਅੰਤਮ ਸਫੇ 'ਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਥਾ ਨਾਇਕ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ, "ਅਸੀਂ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸਮਝੀਏ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਕਰਮ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਅਸੀਂ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ।" ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਅੰਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਣ-ਉਤਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ : ਇਹ ਯਾਤਰਾ ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ? ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਮੰਤਵ ਕੀ ਹੈ ? ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਅੰਜਾਮ ਕੀ ਹੈ ? ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹਨ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ, ਅਤੇ ਉਤਰ ਵਿਚ ਹੈ ਇਕ ਭਟਕਣਾ, ਸੀਮਾਹੀਣ ਅਤੇ ਅਨੰਤ।"

ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਕੁਝ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਡਾ. ਧਰਮਵੀਰ ਭਾਰਤੀ

ਨੇ 'ਅਰਪਿਤ ਮੇਰੀ ਭਾਵਨਾ' ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ 'ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਯਾਤਰੀ' ਸਿਰਲੇਖ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਯਾਤਰੀ' ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ -

'ਉਨ੍ਹਾਂ' ਦਾ ਨਿਯਤਿਵਾਦ ਇਕ ਉਹ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਜੋ ਬਕਾਵਟ ਦੇ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਉਹ ਇਕ ਲੰਬਾ-ਚੌੜਾ ਤਰਕਪੂਰਣ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿੱਸਾਗੋਈ ਦਾ ਹੁਨਰ ਲਾਜਵਾਬ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਾ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਜਦੋਂ ਜੇਨੂਅਨ ਲੇਖਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਗ੍ਰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਨਿਯਤਿਵਾਦ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਪੂਰੇ 'ਤਵਰ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਉਸ ਮਰੀਚਿਕਾ-ਨਗਰੀ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸਾਰੀ ਨੌਤਾਸ਼ਾਹੀ, ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ, ਬਾਬਾਸ਼ਾਹੀ, ਬੈਲੀਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਸਫ਼ੈਦਪੋਸ਼ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਭੋਲੇ-ਭਾਲੇ ਪਾਖੰਡੀ ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੂ-ਬਰੂ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ, "ਅਤੇ ਪਾਪ ? ਤੁਸੀਂ ਪੁੰਨ ਹੋ ਤਾਂ ਪਾਪ ਕੀ ਹੈ ?"

ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਕਈ ਝੂਠੇ ਉਤਰਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਾਰਨ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ।

'ਸੁਤੰਤਰ ਇੱਛਾ ਬਨਾਮ ਨਿਯਤਿਵਾਦ' ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਪ੍ਰਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮ-ਆਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਲਝਾਉਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਭਗਵਤੀ ਬਾਬੂ ਕਦੀ ਉਸ ਦਾ ਤਾਤਵਿਕ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਿਯਤਿਵਾਦ ਕੁਝ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਮਾਤਰ ਹੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਂਜ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉਹ ਖੁਦ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਪਾਤਰ ਆਪਣੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵਿਵੇਕ ਦੇ ਨਾਲ, ਪ੍ਰਵਾਨ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਾਰਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਉਤਰਦਾਇਤਵ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਉਤਰਦਾਇਤਵ ਮੰਨਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਿਕਲਪਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਚੋਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਅਰਥਾਤ ਨਿਯਤਿਵਾਦ ਦਾ ਵਾਰ ਵਾਰ ਵਰਨਣ।

ਰਾਜਨੀਤਕ-ਸਾਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਕਿਸੇ ਸਥਾਪਤ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ ਹਨ। ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਗਾਂਧੀਵਾਦ, ਜਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਵਾਦ - ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੋ ਬੁਰਾਈਆਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਦੁੱਖੀ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੀ ਸਾਮੰਤਵਾਦੀ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਉਹ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਿਗੜੀ ਹੋਈ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਨਾਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬੱਖੀਆਂ ਉਧੇੜਨ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਪਹਾਸ ਕਰਨ 'ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਭ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪੱਖਾਂ 'ਤੇ ਉਹ ਇਕ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਕ ਸਭ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਾਰ ਵਾਰ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਰਨਣ ਦੇ ਇਸ

ਮਹਾਂ ਸੂਨਯ ਦਾ ਵਾਰ ਵਾਰ ਵਰਨਣ ਨਿਯਤਿਵਾਦ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ 'ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਮਰੀਚਿਕਾ' ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੇ ਪਹੁੰਚਦੇ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖਾਰਜ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਨਿਯਤਿਵਾਦ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਵਿਹੂ ਘੇਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਵਰਮਾ ਜੀ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਸਾਹਿਤ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਥਾ-ਸਾਹਿਤ ਨਿਯਤਿਵਾਦ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਕਾਰਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ ਯੁੱਗ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਕੋਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਨਿਕਟ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸਮਰਥਾ ਦੇ ਨਾਲ ਮੁੱਠਭੇੜ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਆਪਣੇ ਅਨੇਕ ਸਮਕਾਲੀਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਸਤਹੀ ਅਤੇ ਫਾਰਮੂਲਾਬੰਦ ਉਤਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੇ ਕਾਰਨ - ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਬਾਅਦ - ਆਪਣੀ ਅਸਾਧਾਰਨ ਪਠਨੀਅਤਾ (ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਣ) ਦੇ ਕਾਰਨ। ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਯਕੀਨਨ ਹੀ ਚਿਰਕਾਲ ਤੱਕ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਬਣਿਆ ਰਹੇਗਾ।

ਪਰਿਸ਼ਿਸ਼ਟ I

ਜੀਵਨ - ਵੇਰਵਾ

- ੧੯੦੩ (੩੦ ਅਗਸਤ) : ਸਫੀਪੁਰ, ਜਿਲ੍ਹਾ ਉਨਾਵ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਨਮ
- ੧੯੦੮ : ਪਿਤਾ ਸ਼੍ਰੀ ਦੇਵੀਚਰਣ ਦੀ ਮੌਤ
- ੧੯੨੧ : ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿਚੋਂ ਫੇਲ੍ਹ
- ੧੯੨੩ : ਉਮਾ ਜੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ
- ੧੯੨੪ : ਇੰਟਰਮੀਡੀਏਟ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ
- ੧੯੨੬ : ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਬੀ.ਏ.
- ੧੯੨੮ : ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਐਲ.ਐਲ.ਬੀ.
- : ਪਹਿਲੇ ਨਾਵਲ 'ਪਤਨ' ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ
- : ਕਾਨਪੁਰ ਵਿਚ ਵਕਾਲਤ ਦਾ ਆਰੰਭ
- ੧੯੩੦ : ਹ.ਜੀ.ਪੁਰ ਵਿਚ ਵਕਾਲਤ
- ੧੯੩੧ : ਪ੍ਰਤਾਪਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਵਕਾਲਤ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਨਿਵਾਸ
- ੧੯੩੨ : ਭਦਰੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਮਧੁਕਣ' ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ
- ੧੯੩੩ : ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਉਮਾ ਦੀ ਮੌਤ
- ੧੯੩੪ : ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲ 'ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ' ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ
- : ਗਿਰਿਜਾ ਜੀ ਨਾਲ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ
- ੧੯੩੫ : ਹਿੰਦੀ-ਸਾਹਿਤ ਸੰਮੇਲਨ ਦੇ ਸਾਹਿਤ-ਮੰਤਰੀ
- ੧੯੩੬ : ਤੀਜਾ ਨਾਵਲ 'ਤੀਨ ਵਰਸ਼' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ

- ੧੯੩੭ : ਫਿਲਮ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਕਲਕੱਤਾ ਦੀ ਨੌਕਰੀ
- ੧੯੪੦ : 'ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ' 'ਤੇ ਫਿਲਮ ਬਣੀ
- : ਹਿੰਦੀ-ਸਾਹਿਤ ਸੰਮੇਲਨ ਦੇ ਕਾਂਸੀ ਇਜਲਾਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ
- : ਤਰੁਣ-ਸਾਹਿਤ ਸੰਮੇਲਨ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣੇ
- ੧੯੪੦ : ਹਫ਼ਤਾਵਾਰੀ 'ਵਿਚਾਰ' ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ
- : ਦੂਜੀ ਪਤਨੀ ਗਿਰਿਜਾ ਦੀ ਮੌਤ
- ੧੯੪੨ : ਬਾਂਬੇ ਟਾਕੀਜ਼ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਬੰਬਈ ਠਹਿਰਨਾ
- ੧੯੪੬ : 'ਟੇਵੇ-ਮੇਵੇ ਰਾਸਤੇ' ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ
- ੧੯੪੭ : ਬੰਬਈ ਫਿਲਮ ਖੇਤਰ ਨਾਲੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜਨਾ
- ੧੯੪੮ : ਰੋਜ਼ਾਨਾ 'ਨਵਜੀਵਨ' ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ
- ੧੯੫੦ : ਆਕਾਸ਼ਬਾਣੀ, ਲਖਨਊ ਦੇ ਹਿੰਦੀ ਸਲਾਹਕਾਰ
- ੧੯੫੩ : ਆਕਾਸ਼ਬਾਣੀ, ਦਿੱਲੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ
- ੧੯੫੬ : ਦੁਬਾਰਾ ਆਕਾਸ਼ਬਾਣੀ, ਲਖਨਊ ਵਿਚ
- ੧੯੫੭ : ਆਕਾਸ਼ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਤਿਆਗ-ਪੱਤਰ
- ੧੯੫੯ : ਨਾਵਲ 'ਭੁੱਲੇ ਵਿਸਰੇ ਚਿੱਤ੍ਰ' ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ
- ੧੯੬੦ : ਲਖਨਊ ਵਿਚ 'ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ' ਨਾਮਕ ਨਿਵਾਸ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ
- ੧੯੬੧ : 'ਭੁੱਲੇ ਵਿਸਰੇ ਚਿੱਤ੍ਰ' 'ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਪੁਰਸਕਾਰ
- ੧੯੬੯ : ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸੰਮੇਲਨ ਦੀ 'ਸਾਹਿਤ ਵਾਚਸਪਤਿ' ਉਪਾਧੀ
- ੧੯੭੧ : 'ਪਦਮ ਭੂਸ਼ਣ' ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਤ
- ੧੯੭੨ : ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਹਿੰਦੀ ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ
- ੧੯੭੮ : ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ (ਮਨੋਨੀਤ)
- ੧੯੮੦ (੫ ਅਕਤੂਬਰ) : ਮੌਤ

ਪਰਿਸ਼ਿਸ਼ਟ II

ਭਗਵਤੀਚਰਣ ਵਰਮਾ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ

ਕਵਿਤਾ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ

੧. ਮਧੁਕਣ
੨. ਪ੍ਰੇਮ-ਸੰਗੀਤ
੩. ਏਕ ਦਿਨ
੪. ਮਾਨਵ
੫. ਰੰਗੋਂ ਸੇ ਮੋਹ
੬. ਆਧੁਨਿਕ ਕਵੀ (ਲੜੀ ਵਿਚ ਵਰਮਾ ਜੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸੰਕਲਨ)
੭. ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾਏਂ
੮. ਏਕ ਸਵਿਨਯ ਔਰ ਏਕ ਨਾਰਾਜ਼ ਕਵਿਤਾ

ਨਾਟਕ

੧. ਬੁਝਤਾ ਦੀਪਕ
੨. ਤ੍ਰਿਪਥਗਾ (ਕਾਵਿ-ਨਾਟਕ)
੩. ਵਾਸਵਦੱਤਾ (ਪਟਕਥਾ)
੪. ਰੁਪਿਆ ਤੁਮਹੋਂ ਖਾ ਗਿਆ
੫. ਮੇਰਾ ਸ਼ੇਰਾ (ਬਾਲ ਨਾਟਕ)
੬. ਚਲਤੇ-ਚਲਤੇ (ਰੋਡੀਓ ਨਾਟਕ)
੭. ਮੇਰੇ ਨਾਟਕ
੮. ਵਸੀਅਤ

ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ

੧. ਇੰਨਸਟਾਲਮੈਂਟ
੨. ਦੋ ਬਾਕੇ
੩. ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ
੪. ਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ
੫. ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਕਹਾਣੀਆਂ

ਨਾਵਲ

੧. ਪਤਨ
੨. ਚਿੱਤਰਲੇਖਾ
੩. ਤੀਨ ਵਰਸ਼
੪. ਟੇਵੇ-ਮੇਵੇ ਰਾਸਤੇ
੫. ਆਖਰੀ ਦਾਵ
੬. ਅਪਨੇ ਖਿਲੋਨੇ
੭. ਭੁੱਲੇ ਵਿਸਰੇ ਚਿੱਤ੍ਰ
੮. ਵਹ ਫਿਰ ਨਹੀਂ ਆਈ
੯. ਸਾਮਰਥਯ ਔਰ ਸੀਮਾ
੧੦. ਥਕੇ ਪਾਂਵ
੧੧. ਰੇਖਾ
੧੨. ਸੀਧੀ ਸੱਚੀ ਬਾਤੋਂ
੧੩. ਸਬਹਿ ਨਚਾਵਤ ਰਾਮ ਗੋਸਾਈਂ
੧੪. ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਔਰ ਮਰੀਚਿਕਾ
੧੫. ਯੁਵਰਾਜ ਚੂੜਾ
੧੬. ਧੁੱਲ (ਆਤਮਕਥਾਪਰਕ ਨਾਵਲ)
੧੭. ਚਾਣਕਯ

ਨਿਬੰਧ, ਸੰਸਮਰਣ ਅਤੇ ਹੋਰ

੧. ਹਮਾਰੀ ਉਲਝਨ
੨. ਯੇ ਸਾਤ ਔਰ ਹਮ
੩. ਸਾਹਿਤਯ ਕੀ ਮਾਨਤਾਏਂ
੪. ਅਤੀਤ ਕੇ ਗਰਤ ਸੇ
੫. ਸਾਹਿਤਯ ਕੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤਥਾ ਰੂਪ

ਪਰਿਸ਼ਿਸ਼ਟ III

ਚੋਣਵੀਂ ਕਵਿਤਾ

(ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਤੀਚਰਣ ਵਰਮਾ ਦੇ ਬਹੁਰੰਗੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਆਕਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। "ਅਰਪਿਤ ਮੇਰੀ ਭਾਵਨਾ" ਨਾਮਕ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਸੰਕਲਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਪਲਬਧ ਹੈ।)

ਸਮਰਪਣ

ਅਰਪਿਤ ਮੇਰੀ ਭਾਵਨਾ ਇਸਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰੋ।

ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਨੂੰ ਗਤੀ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਿਤਾ,
ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਛਵੀ ਨੂੰ ਇੰਦਰਜਾਲ ਦਾ ਸੰਮੇਹਨ,
ਤੁਸੀਂ ਔਖੀਆਂ ਵਿਚ ਔਥਰੂਆਂ ਕੀ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚੀ,
ਅਤੇ ਹੋਠਾਂ ਨੂੰ ਸਿੰਠੀ-ਸਿੰਠੀ ਮੁਸਕਾਨ ਦਿਤੀ ਹੈ।

ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਆਸ ਤੁਹਾਡੇ ਹੀ ਅੰਗ ਹਨ,
ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਮਾਰੂਥਲ ਤੇ ਪਿਆਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ,
ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਬਣਾ ਕੇ,
ਪੈਰ-ਪੈਰ ਤੇ ਸਿੱਟਣ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਦਿਤਾ।

ਮੈਂ ਹੱਸਿਆ ਤੁਹਾਡੇ ਹੱਸਣ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ 'ਤੇ,
ਮੈਂ ਰੋਇਆ ਢਾਹੀਂ ਮਾਰ ਤਿਉੜੀਆਂ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ 'ਤੇ,

ਆਪਣੀਆਂ ਲੀਲਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੈਰਾਨ ਤੇ ਆਚੰਤਤ ਹੋਇਆ,
ਅਰਪਿਤ ਮੇਰੀ ਭਾਵਨਾ ਇਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰੋ।

ਅਰਪਿਤ ਹੈ ਮੇਰਾ ਕਰਮ ਇਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰੋ।

ਕੀ ਪਾਪ ਤੇ ਕੀ ਪੁੰਨ ਇਸ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਜਾਣੋ,
ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪੈਦਾ, ਸਿਰਫ ਇਹੋ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਅਸੀਂ।
ਆਕਾਸ਼ ਤੁਹਾਡਾ ਤੇ ਇਹ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਵੀ ਤੁਹਾਡੀ,
ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਾਂ ਨੂੰ ਜੀਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਤੁਸੀਂ ਹੋ।

ਤੋਰੇ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਨਿਰਬਲਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ,
ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਗੁਣ ਚਲਣਾ ਸਮਝ ਕੇ ਮੈਂ ਚਲਿਆ,
ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਰਚੇ, ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਉਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਿਤੀ,
ਮੈਂ ਕੀ ਜਾਣਾ ਸੱਚ ਅਤੇ ਫਲਨਾ ਕੀ ਹੈ।

ਉਪਜਾਉਣਾ ਅਤੇ ਬਿਨਸਾਉਣਾ ਤੁਹਾਡਾ ਹੀ ਗੁਣ ਹੈ,
ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੀ ਕੁੰਠਾ ਤੋਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ,
ਨਿਜ, ਅਸਫਲਤਾ ਅਤੇ ਸਫਲਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਠੇਤ ਹੈ,
ਅਰਪਿਤ ਹੈ ਮੇਰਾ ਕਰਮ ਇਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰੋ।

ਅਰਪਿਤ ਮੇਰਾ ਅਸਤਿਤਵ ਇਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰੋ।

ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਸੁਸ਼ਮਾ ਰੱਚ ਕੇ ਮਧੂ ਰੁੱਤ ਜਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ,
ਖੁਸ਼ਬੂ ਬਿਖਰਾ ਕੇ ਫੁੱਲ ਸਿੰਠੀ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ,
ਬੋਦਲ ਬਰਸ ਕੇ ਧਰਤੀ ਦੀ ਪਿਆਸ ਬੁਝਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ,
ਚਟਾਨਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਕੇ ਵੀ ਨਿਰੰਤਰ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਤੂੰ ਹੀ ਤਾਂ ਪਾਗਲਪਨ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਦਿਤਾ,
ਕਰੁਣਾ ਬਣਕੇ ਗਲਣਾ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਸਿਖਾਇਆ,
ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਇਥੇ ਸਿੰਠੀ 'ਚੋਂ ਮਮਤਾ ਦਿਤੀ,
ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਜਲਣਾ ਮੈਂ ਤੇਰੇ 'ਚੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ।

ਉਸ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਭਰਮ ਵਿਚ ਹੀ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਚੇਤਨ ਹੋ,
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੈਂ ਉਠਦਾ-ਉਠਦਾ ਡਿੰਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ,
ਮੇਰੇ ਰੋਮ-ਰੋਮ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਹੋ ਅਸੀਮ ਹੋ ਅਖੰਡ!
ਅਰਪਿਤ ਮੇਰਾ ਅਸਤਿਤਵ ਇਸਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰੋ।

ਸਮਰਪਣ

(੧)

ਤੂੰ ਅਪਾਰ ਜੋ ਮਾਨਸ ਵਿਚ ਲਹਿਰਾਉਂਦਾ,
ਤੂੰ ਅਪਾਰ ਜੋ ਜਨਮ-ਮਰਨ ਤੋਂ ਉਪਰ,
ਤੂੰ ਅਪਾਰ ਜਿਸ ਦੀ ਗਤੀ ਲੰਘ ਚੁੱਕੀ,
ਹੁਣ ਤੱਕ ਕਿੰਨੇ ਯੁੱਗ ਕਲਪ ਅਤੇ ਮਨਵੰਤਰ,
ਤੂੰ ਅਪਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਅਸੀਮਤ
ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਣਗਿਣਤ ਕਾਲ ਸੁੱਤੇ ਹਨ,
ਤੂੰ ਅਪਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਸਤਿਤਵ ਸ਼ਾਮਲ
ਤੋਰੇ ਉਸ ਅਪਾਰ ਚੋਂ ਮੇਰਾ ਸ੍ਰ ਨਿਕਲਿਆ,
ਤੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਅਪਾਰ ਹੈ, ਤੂੰ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਅਪਾਰ,
ਤੂੰ ਕਰੁਣਾਮਈ ਅਸੀਮ ਸ਼ਕਤੀ, ਤੂੰ ਕਲਿਆਣੀ ਸਿਰਜਣ ਸ਼ਕਤੀ।

(੨)

ਤੂੰ ਅਪਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਣਗਿਣਤ ਗ੍ਰਹਿ-ਉਪਗ੍ਰਹਿ
ਬਣ-ਬਣ ਕੇ ਫਿਰ ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ,
ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ-ਸਾਰ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ
ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਭ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਸਭ ਸੰਸੇ
ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਾਹਸ ਦਾ ਸਰੋਤ ਉਥੇ ਹੀ ਹੈ,
ਜਿਥੇ ਸ਼ੰਕਾ ਆਦਿ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ,
ਉਸ ਤੂੰ ਅਪਾਰ ਵਿਚ ਅਹੰਕਾਰ ਹੈ ਮੇਰਾ
ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਨੀਂਦ ਜਿਸ ਦੇ ਆਸ਼ੇ,
ਸਾਰੀ ਕਲਪਨਾ ਉਸ ਦੀ ਗਤੀ, ਸਾਰੀ ਭਾਵਨਾ ਉਸ ਦਾ ਸਤ,
ਤੂੰ ਉਹ ਅਪਾਰ ਹੈ ਸ਼ਾਖਸਾਤ, ਤੂੰ ਉਹ ਅਪਾਰ ਹੈ ਅਪ੍ਰਤੱਖ।

(੩)

ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਸੰਘਣਾ ਹਨੇਰਾ ਹੈ, ਉਸ ਚੋਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਰੇਖਾਵਾਂ ਪ੍ਰਸਫੁਟਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ
ਇਹ ਅਨੇਕ ਰੰਗ, ਇਹ ਅਨੇਕ ਵਰਸ਼
ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਸੈਂਕੜੇ ਸਿੱਠੇ ਦਰਦ ਤੈਰ-ਉਤਰਾ ਰਹੇ ਹਨ
ਜੋ ਕੁਝ ਹੈ- ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸੱਚ ਕਿ ਜਦ ਤੱਕ ਮੈਂ ਹਾਂ-
ਉਸ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਗਤੀ, ਮੇਰੀਆਂ ਸਭ ਆਸਥਾਵਾਂ,
ਜੇਕਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਦੋਸ਼ ਹੈ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਰਾਹ
ਤਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਬੋਧ ਹੈ, ਰਾਹ ਦੀਆਂ ਸਭ ਰੁਕਾਵਟਾਂ।
ਮੇਰੀ ਸੀਮਾ ਹੈ, ਪਰ ਹਨੇਰਾ ਅਸੀਮਤ ਹੈ,
ਅਸਫਲਤਾ ਅਤੇ ਸਫਲਤਾ, ਇਸ ਹਨੇਰੇ ਦਾ ਅਪਾਰ ਭਰਮ ਹੈ।

ਬੱਦਲ

(੧)

ਕਿਸ ਉਮੰਗ ਤੋਂ ਪੁੱਰਤ ਹੋ ਕੇ ਖਾਲੀ ਆਕਾਸ਼ 'ਤੇ
ਘਿਰ ਆਈ ਹੋ ਕਾਲੀ ਘਣਾ ਤੂੰ ਗਰਜ-ਗਰਜ ਕੇ ?
ਭੀਮ ਤੋਰਾ ਨਾਦ ਧੀਰ, ਗੰਭੀਰ, ਭਿਅੰਕਰ-
ਹਿੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰਬਤ, ਕੰਬ ਉਠਦੇ ਹਨ ਅੰਬਰ।
ਹੋ ਹਵਾ ਦੇ ਪ੍ਰਬਲ ਬੁੱਲੇ, ਹੋ ਹਵਾ ਦੇ ਨਾਦ,
ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵਿਅੰਗਮਈ ਅਵਸਾਦ।
ਰੁਕੇ, ਬਰਸੇ ਬਰਸੇ ਦਿਨ - ਰਾਤ।
ਢੱਕ ਲਵੇ ਨਿਰਦਈ ਆਕਾਸ਼।
ਰੁਕੇ ਬਣ ਜਾਓ ਅੰਧਕਾਰ।
ਮਿਟਾ ਦੇਵੇ ਪਲ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼।
ਰੁਕੇ, ਹੈ ਅੱਜ ਭੈਰਵੀ ਨ੍ਰਿਤ,
ਇਧਰ ਹੋਵੇ ਨਾਸ਼, ਓਧਰ ਹੋਵੇ ਨਾਸ਼।
ਇਸ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੇ ਮਹਾਂਗਰਤ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਜਾਵੇ ਸੰਸਾਰ
ਅਤੇ ਲੋਪ ਹੋ ਜਾਵੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸੇਗੀ ਹਾਹਾਕਾਰ।
ਜਲ ਹੀ ਜਲ ਹੋਵੇ, ਉਥਲ ਪੁਥਲ ਹੋਵੇ, ਬਣੇ ਕਾਲ ਸਾਕਾਰ।
ਬਰਸੇ! ਬਰਸੇ! ਘਣੇ ਬੱਦਲੇ, ਮਹਾਂ-ਪੁਲੇ ਦੀ ਧਾਰ।

(੨)

ਹੈ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਵੇਗ ! ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਦਿਲੋਂ ਉਠਕੇ
 ਕਿਥੇ ਚੱਲੇ ਤੁਸੀਂ ਅੱਜ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬਲ ਬਾਵਰੇਲੇ ਬਣ ਕੇ ?
 ਭਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਨਦੀ ਨਾਲੇ ਅਤੇ ਡਿੱਗਦੇ ਹਨ ਦਰੱਖਤ,
 ਵਿਸ਼ਵ ਸਥਿਰ ਹੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵੀ - ਭੈਅ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ।
 ਹੋ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਵਾਹ ? ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਨਿਰਬਾਧ ਸ੍ਰੋਤ,
 ਹਨੇਰੇ ਦੇ ਕਾਲੇ ਅਭਿਸਾਰ !
 ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਲਈ ਰੁਕੋ, ਅੱਜ ਤੁਸੀਂ ਸੁਣ ਲਵੋ
 ਧੜਕਦੀ ਹੋਟੀ ਧਾਰਾ ਦੀ ਗੱਲ।
 ਇਥੇ ਹੈ ਸਦਾ ਭਰਮ ਦਾ ਰਾਜ
 ਇਥੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਲਾਉਂਦੇ ਘਾਤ
 ਇਥੇ ਹੇਠਾਂ ਹੇਠਾਂ ਪ੍ਰਤਿਕਾਲ
 ਰੁਦਨ ਹੀ ਰੁਦਨ ਇਥੇ ਦਿਨ-ਰਾਤ।
 ਭਰੇ ਹੋਏ ਹੋ ਖੁਦ ਹੀ ਤੁਸੀਂ ਪੁਰਨ ਸਾਕਾਰ,
 ਪਰ ਅਸਹਾਈ ਕਾਇਰ ਜੋਗ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖ ਦਾ ਭਾਂਡ।
 ਤੁਸੀਂ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਮੁਰਤੀ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਕਰੁਣਾ ਦੇ ਰੰਡਾਰ
 ਰੋ ਸਕੋਂ ਤਾਂ ਰੋ ਲੈਣਾ ਤੂੰ ਅੱਥਰੂ ਦੇ-ਚਾਰ,

(੩)

ਕਿਸ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਅੱਗ ਲੈ ਕੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ
 ਚਲੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ ਪਾਗਲ ਜਿਹੇ ਬਣੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਨਗਰੀ ਚ?
 ਜਰਾ ਠਹਿਰ ਕੇ, ਉਤਰ ਆਵੋ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੋਂ,
 ਭਰ ਦੇਵੋ ਆਪਣਾ ਵੇਗ ਸਾਡੇ ਕਠੋਰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ।
 ਹੋ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਮੁਰਤੀ, ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਜਲਦੀ ਲੇਅ !
 ਧਰਮ ਦੇ ਤੋਜ, ਕਰਮ ਦੀ ਚਾਲ !
 ਸਾਡਾ ਸੁਕਿਆ ਜਿਹਾ ਸੰਸਾਰ -
 ਨੀਂਦ ਦੀ ਇਕ ਪਰਲੇ ਅਪਾਰ,
 ਮੋਹ ਦਾ ਘੇਰਾ, ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਜਾਲ
 ਸੁਨਯ-ਸੁਨਯ ਜਿਹਾ, ਪਤਨ ਦਾ ਅੰਤ,
 ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਿਆਪਤ

ਬੁਲਬੁਲੇ ਵਾਂਗ ਇਹ-ਪਲ ਭਰ ਦਾ ਉਰਾਰ।
 ਇਸ ਵਿਚ ਮਿਲ ਕੇ ਤੜਫ ਉਠੋ ਤੁਸੀਂ ਬਗਾਵਤ ਦੇ ਕੁਹਾਲ,
 ਹਿਲ ਜਾਵੇ ਆਕਾਸ਼ ਪਲਕ ਵਿਚ ਪਲਟ ਜਾਏ ਪਾਤਾਲ।
 ਉਠੋ ਆਕਾਸ਼ ਤੋਂ, ਹੋ ਘਣੇ ਬੱਦਲੇ ਬਣ ਕੇ ਰੂਪ ਵਿਸ਼ਾਲ।
 ਸ਼ਾਂਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਫੈਲ ਫੈਲ ਕੇ ਬਣੋ ਵਿਜੇ ਦੀ ਮਾਲਾ।

(੪)

ਹੋਰ ਬਰਸੇ ! ਪਿਆਸਾ ਪੰਛੀ ਕਹੋ ਹੈ ਕੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ
 ਤੜਫ ਰਿਹੋ ਇਥੇ ਪਿਆਸਾ ਮਾਰੂਥਲ,
 ਰੁਕੋ! ਅਰੋ ਓ ਰੁਕੋ ਹਵਾ ਦੇ ਚੰਚਲ ਬੁੱਲੇ!
 ਝੁਕੋ, ਝੁਮ ਕੇ ਝੁਕੋ ਝੁਮੀ ਦੇ ਉਪਰ ਕਾਲੇ ਬੱਦਲੇ!
 ਦੁੱਖ ਹਰਨ ਲਈ ਆਵੋ ਤੁਸੀਂ ਬਣ ਕੇ ਉਲਕਾਪਾਤ,
 ਬਣੋ ਪ੍ਰਤਿਹਿੰਸਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਘਾਤ।
 ਆਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਘਿਰ ਘਿਰ ਕੇ ਮੰਡਲਾਓ
 ਸਾਡੇ ਉਪਰ ਅੱਜ ਜੇਰ ਨਾਲ ਬਰਸੋ
 ਦੁੱਖੀ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਕਰੋ ਸ਼ਾਂਤ ।
 ਨਾਸ਼ ਦਾ ਸਾਜ ਬਣਕੋ
 ਅੱਜ ਫਿਰ ਤਾਂਡਵ ਨ੍ਰਿਤ ਹੋਵੋ
 ਅਤੇ ਮਹਾਂਕਾਲ ਆਪਣਾ ਵਿਆਜ ਚੁਕਾ ਲਵੋ ।
 ਨਸ਼ਟ-ਕ੍ਰਸ਼ਟ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਪਵੇ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਚ ਪਾਣੀ ਹੀ ਪਾਣੀ ਹੋਵੇ
 ਸੁਨਯ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਾਗਲ-ਜਿਹੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਅਭਿਸਾਰ।
 ਹੇਠਾਂ ਉਪਰ ਜਲ ਹੀ ਜਲ ਹੋਵੇ, ਐ ਜਲ ਦੇ ਉਦਗਾਰ।
 ਬਰਸੋ! ਬਰਸੋ ਘਣੇ ਬੱਦਲੇ, ਮਹਾਂ-ਪੂਲੇ ਦੀ ਧਾਰ!

ਦੇਸਤ ਵਕਤ ਹੈ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ

ਦੇਸਤ ਵਕਤ ਹੈ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ
 ਤੁਸੀਂ ਝੱਟਪਟ ਘਰ ਹੀ ਰੱਖ ਆਵੋ
 ਜੇ ਬਗਲ ਚ ਲਈ ਫਿਰਦੇ ਹੋ ਫੁਰਾ।
 ਦੇਸਤ ਵਕਤ ਹੈ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ।

ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੂੰਹ ਚ
ਰਾਮ ਨਾਮ ਹੈ ਬਹੁਤ ਭਲਾ,
ਰਾਮ ਨਾਮ ਤੇ ਕੱਟਦਾ ਰਹਿੰਦਾ
ਹੈ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਰੋਜ਼ ਗਲਾ।

ਪਰ ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਦਾ ਦਾਨਵ
ਫੈਲ ਗਿਆ ਹੈ ਜਗ੍ਹਾ ਜਗ੍ਹਾ
ਹਰਿਦੁਆਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰਯਾਗ
ਭਾਵੇਂ ਕਾਸ਼ੀ ਹੋਵੇ, ਜਾਂ ਮਥੁਰਾ।

ਮੇਰੀ ਮੰਨੋ ਛੱਲ-ਪ੍ਰੰਚ ਦਾ
ਟੁੱਟ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਲਮੇਲ
ਕਿਤੇ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਹੀ ਆਂਤੜੀਆਂ ਵਿੱਚ
ਉਤਰ ਨਾ ਜਾਏ ਇਹੀ ਛੁਰਾ?
ਦੇਸਤ ਵਕਤ ਹੈ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ।

ਮੈਂ ਮਹਾਨ ਹਾਂ - ਰਾਮ ਕਰੋ

ਮੈਂ ਮਹਾਨ ਹਾਂ - ਰਾਮ ਕਰੋ।
ਅਟਕ ਰਿਹੈ ਕਿਉਂ, ਕਿਸ ਨਾਲ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ,
ਕੀ ਤੁਹਾਡਾ ਕੰਮ ? ਕਰੋ,
ਮੈਂ ਮਹਾਨ ਹਾਂ - ਰਾਮ ਕਰੋ।

ਉੱਜ ਤਾਂ ਪੂਰੇ ਦਾਅ-ਪੇਚ ਵਿੱਚ
ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਕੁਸ਼ਲ ਖਿਡਾਰੀ ਹੋ।
ਤੁਸੀਂ ਸੋਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੇਖ ਲੈਂਦੇ ਹੋ,
ਲੈਂਦੇ ਦੇਖ ਪਿਛਾੜੀ ਹੋ।
ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਲੈ ਕੇ
ਕੋਣ ਬਣਿਆ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਇਥੇ,
ਜੀਵਨ ਦੀ ਮੋਜ਼-ਮਸਤੀ ਵਿਚ
ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਅਨਾੜੀ ਹੋ।

ਕਿਤੇ ਫਸ ਗਏ ਹੋਵਗੇ ਆਖਿਰ,
ਸੁਝਾ ਕਰੋ ਜਾਂ ਸ਼ਾਮ ਕਰੋ,
ਮੈਂ ਮਹਾਨ ਹਾਂ ਰਾਮ ਕਰੋ।

ਉਤਰਿਆ ਹੋਇਆ ਤੁਹਾਡਾ ਚਿਹਰਾ,
ਅੱਖਾਂ ਵੀ ਨੇ ਭਰੀਆਂ-ਭਰੀਆਂ,
ਕੁਝ ਰਾਦੀ ਹੋ ਗਈ ਤੁਹਾਡੀ
ਤਿਗੜਮ ਵਾਲੀ ਇਹ ਗੰਠੜੀ।

ਰਗੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਸ ਨੇ?
ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਦੱਸੋ-
ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਹੈ,
ਝੱਟਪਟ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰੋ।

ਬਗਲੇ ਬਣਕੇ ਤੁਸੀਂ ਨਾ
ਦੇਸਤ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰੋ।
ਮੈਂ ਮਹਾਨ ਹਾਂ - ਰਾਮ ਕਰੋ

ਬੈਲਗੱਡੀ

(੧)

ਚੜਮਰ-ਚੜਮਰ-ਚੁੰ-ਚਰਰ-ਮਰਰ
ਚਲਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਬੈਲਗੱਡੀ।
ਗਤੀ ਦੇ ਪਾਗਲਪਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਤ
ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਮਹਾਨ,
ਸਾਫਾਰ ਤੇ ਚਲਦੇ ਹਨ ਜਹਾਜ਼,
ਅੰਬਰ ਤੇ ਚਲਦੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼
ਧਰਤੀ ਦੇ ਕੋਨੇ-ਕੋਨੇ 'ਤੇ
ਰੇਲਾਂ-ਟ੍ਰਾਮਾਂ ਦਾ ਵਿਛਿਆ ਜਾਲ,
ਦੌੜ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਮੋਟਰਾਂ ਬੱਸਾਂ
ਲੈ ਕੇ ਮਾਨਵ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਿਆਨ।

ਪਰ ਇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ ਵਿਚ ਇਥੇ ਨਹੀਂ
ਲੰਬੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਚਾਹਾਂ,
ਉਹ ਭੁੱਖੇ, ਅੱਧਖਾਏ ਕਿਸਾਨ
ਭਰ ਰਹੇ ਇਥੇ ਖਾਲੀ ਆਹਾਂ,
ਨੰਗੇ ਬੱਚੇ, ਬਿੱਥੜੇ ਪਹਿਨੀ
ਮਾਤਾਵਾਂ ਜਰਜਰ ਡੋਲ ਰਹੀਆਂ,
ਹੈ ਇਥੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਨਾਚ ਕਰ ਰਹੀ,
ਮਿੱਟੀ ਉਡਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਰਾਹਵਾਂ।

ਬੀਤੇ ਯੁੱਗ ਦੀ ਪਰਛਾਈਂ ਜਿਹੀ
ਬੀਤੇ ਯੁੱਗ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਈ
ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਣੀਂਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿੱਚ
'ਅੱਜ' ਦਾ ਨਿਰਦਈ ਉਪਹਾਸ ਲਈ,
ਗ਼ਾਤੀ ਵਿਚ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹਤਾ ?
ਸਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਸਥਿਰਤਾ ਦੀ ਮਾਤਾ ?
ਆਪਣੀ ਜਰਜਰ ਜਿਹੀ ਛਾਤੀ ਵਿੱਚ
ਆਪਣਾ ਜਰਜਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਲਈ,
ਭਰ-ਭਰ ਕੇ ਫਿਰ ਮਿਟਣ ਦਾ ਸੂਰ,
ਕੰਬ-ਕੰਬ ਜਾਂਦੀ ਜਿਸ ਦੀ ਸਤਰ-ਸਤਰ,
ਹਿੱਲਦੀ-ਫੋਲਦੀ, ਹੋਸਦੀ-ਕੰਬਦੀ,
ਕੁਛ ਰੁਕ-ਰੁਕ ਕੇ, ਕੁਛ ਕੰਬ ਕੰਬ ਕੇ
ਚਰਮਰ-ਚਰਮਰ-ਚੁੰ-ਚਰ-ਮਰਰ
ਚਲਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਬੈਲਗੋਂਡੀ।

(੨)

ਉਸ ਪਾਸੇ ਦਿਸਹੋਂਦੇ ਤੋਂ ਬੜ੍ਹਾ ਅੱਗੇ
ਪੰਜ ਕੋਹ ਦੀ ਦੂਰੀ ਤੇ,
ਪਰਤੀ ਦੀ ਛਾਤੀ ਤੇ ਫੋੜਿਆਂ ਵਰਗੇ
ਉਠੇ ਹੋਏ ਹਨ ਕੁਝ ਕੱਚੇ ਘਰ।
ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੰਡਰ,
ਪਰ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਗ੍ਰਾਮ,

ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਭਰ ਦਿੰਦੀ ਆਪਣਾ ਸੁੰਦਲਾਪਨ
ਅਸਫਲਤਾ ਦੀ ਸਵੇਰ-ਸ਼ਾਮ,
ਪਸ਼ੂ ਬਣ ਕੇ ਨਰ ਪਿਸ ਰਹੇ ਇਥੇ,
ਨਾਰੀਆਂ ਜਣ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਗੁਲਾਮ,
ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ, ਫਿਰ ਮਰ ਜਾਣਾ,
ਬਸ ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਕੰਮ,

ਦੇ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਇਥੇ ਹੀ ਕੱਟਿਆ ਸੀ
ਕਣਕ ਦਾ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਖੇਤ।
ਤੁਸੀਂ ਸੁਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਿਤਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲਾਲ
ਤੁਹਾਡੀ ਹੈ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼ਾਨ ਸ਼ੋਕਤ- ਵਿਵੇਕ
ਤੁਸੀਂ ਦੇਖੀਆਂ ਹਨ ਮਾਣ ਭਰੀਆਂ,
ਮਚਲਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੁੰਦਰੀਆਂ ਅਨੇਕ,
ਤੁਸੀਂ ਭਰੋ-ਪੁਰੇ, ਤੁਸੀਂ ਰਿਸ਼ਟ-ਪੁਸ਼ਟ
ਹੈ ਤੁਸੀਂ ਸਮਰਥ ਕਰਤਾ-ਹਰਤਾ,
ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਬੋਲੇ
ਹਿਲਦਾ-ਡੋਲਦਾ ਇਕ ਪਿੰਜਰ ?

ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਖੇਤ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ
ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿਛਲੇ ਚਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ,
ਆਪਣੇ ਖੂਨ ਨੂੰ ਸੁਕਾ-ਸੁਕਾ,
ਭਰ-ਭਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਬੇਵਸ ਆਹ,
ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਘਰ ਵਿਚ
ਰੋਗਣ ਪਤਨੀ ਰਹੀ ਸੀ ਕਰਾਹ ।

ਉਸ ਦੇ ਉਹ ਤਿੰਨ ਬੱਚੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ
ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦਾ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ ਸੀ,
ਜੋ ਸਨ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਅੰਗ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ
ਮਰਨ ਦਾ ਵੀ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ,
ਉਹ ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਸਨ ਤੜਫ ਰਹੇ
ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਹੋਣ ਨਾਲੀ ਦੇ ਕੀੜੇ,

ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਘਿਣਾਉਣੇ, ਮਹਾਪਤਿਤ
ਬੰਨੇ ਕਰੂਪ ਟੇਢੇ-ਮੋਢੇ ।
ਉਸ ਦਾ ਕੁਟੁੰਬ ਸੀ ਭਰਿਆ-ਭਰਿਆ
ਆਹਾਂ ਨਾਲ, ਹਾਹਾਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ।
ਫਾਕਿਆਂ ਨਾਲ ਲੜ-ਲੜ ਕੇ ਹਰ ਦਿਨ,
ਘੁੱਟ-ਘੁੱਟ ਕੇ ਔਤਿਆਚਾਰਾਂ ਨਾਲ,

ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਉਸ ਨੇ ਹੀ
ਆਪਣਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਇਕ ਖੇਤ ।

ਬੀਬੀ-ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਖੋਹ ਕੇ,
ਦਾਣਾ-ਦਾਣਾ, ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਭਰ
ਕੁੱਖੇ ਤੜਫਣ ਜਾਂ ਮਰਨ, ਭਰਿਆਂ
ਦਾ ਹੀ ਤਾਂ ਭਰਨਾ ਹੈ ਉਸ ਨੇ ਘਰ
ਧਨ ਦੀ ਦਾਨਵਤਾ ਨਾਲ ਪੀੜਤ
ਬੋੜਾ ਫਟਿਆ ਹੋਇਆ, ਕਠੋਰ ਸੁਰ
ਚਰਮਰ-ਚਰਮਰ-ਚੁੰ-ਚਰਰ-ਮਰਰ
ਚਲਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਬੇਲਗੋਂਡੀ ।

(੩)

ਹੈ ਪੰਜ ਕ੍ਰੋਹਾਂ ਤੇ ਇਕ ਨਗਰ,
ਉਸ ਨਗਰ ਵਿਚ ਇਕ ਹੱਟੀ,
ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਾਨਵ ਦੀ ਦਾਨਵਤਾ
ਨੇ ਫੈਲਾਇਆ ਹੈ ਆਪਣਾ ਰਾਜ-ਪਾਟ,
ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਦਾ ਭੇਮ ਧਾਰ ਕੇ
ਉਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਚੋਰ ਅਤੇ ਲੁਟੇਰੇ
ਹੈ ਸਰਾਪਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ
ਪਸ਼ੂਤਾ ਦਾ ਕਾਲਾ ਠਾਠ-ਬਾਠ ।

ਉਸ ਵਿਚ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਟੁੱਕੜਿਆਂ ਦੇ
ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਲੁੱਟਦਾ ਹੈ ਅਨਾਜ,
ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਹੀ ਟੁੱਕੜਿਆਂ ਨਾਲ

ਚਲਦਾ ਹੈ ਸਭ ਰਾਜ-ਕਾਜ ।
ਉਹ ਰਾਜ-ਕਾਜ, ਜੋ ਟਿਕਿਆ ਹੈ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁੱਖੇ ਕੰਗਾਲਾਂ ਤੇ,
ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਮਰਾਜਾਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਉਸਰੀ
ਹੈ ਤਿਲ ਤਿਲ ਮਿਟਣੇ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ।

ਉਹ ਵਪਾਰੀ ਉਹ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰ,
ਉਹ ਹਨ ਲੱਛਮੀ ਦੇ ਪਰਮ ਭਗਤ,
ਉਹ ਹਨ ਮਾਸਾਹਾਰੀ ਸੂਦਖੋਰ,
ਪੀਂਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਗਰਮ ਰਕਤ ।

ਇਸ ਰਾਜ-ਕਾਜ ਦੇ ਉਹੀ ਸਤੰਭ,
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਰਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਧਨ,
ਐਸ਼ ਅਤੇ ਆਰਾਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ,
ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਵਰਗ ਘਰ ।

ਉਸ ਵੱਡੇ ਨਗਰ ਦਾ ਰਾਗ-ਰੰਗ
ਹੱਸ ਰਿਹਾ ਨਿਰੰਤਰ ਪਾਗਲ-ਵਾਂਗ,

ਉਸ ਪਾਗਲਪਨ ਨਾਲ ਹੀ ਪੀੜਤ
ਨਿਰੰਤਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ

ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਟੁੱਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਲਾਸ
ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਟੁੱਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਹੈ ਬਲ,
ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਹੀ ਟੁੱਕੜਿਆਂ ਵਿਚ
ਸਭ ਧਰਮ-ਕਰਮ, ਸਭ ਚਹਿਲ-ਪਹਿਲ ।
ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਹੀ ਟੁੱਕੜਿਆਂ ਵਿਚ
ਹੈ ਮਾਨਵ ਦਾ ਅਸਤਿਤਵ ਵਿਫਲ ।

ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਟੁੱਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈਣ
ਹਰ ਰੋਜ਼ ਪਿਸ ਕੇ, ਕੁੱਖੇ ਮਰ ਕੇ
ਬੇਲਗੋਂਡੀ ਤੇ ਲੱਦਿਆ ਹੋਇਆ

ਚਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਮਾਨਵ ਜਰਜਰ,
ਹੈ ਉਸ ਨੇ ਚੁਕਾਉਣਾ ਸੂਦ ਕਰਜ਼,
ਹੈ ਉਸ ਨੇ ਚੁਕਾਉਣਾ ਆਪਣਾ ਕਰ,
ਸਿੰਨਾ ਖਾਲੀ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਘਰ
ਓਨਾ ਖਾਲੀ ਉਸ ਦਾ ਅੰਦਰ।

ਹੇਠਾਂ ਜਲਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ
ਉਪਰ ਜਲਣ ਵਾਲਾ ਅੰਬਰ,
ਔਹ ਕਠਨ ਭੁੱਖ ਦੀ ਜਲਣ ਲਈ
ਨਰ ਬੈਠਾ ਹੈ ਬਣ ਕੇ ਪੱਥਰ।
ਪਿੰਡੇ ਹੈ ਪਸ਼ੂਤਾ ਦਾ ਖੰਡਰ
ਦਾਨਵਤਾ ਦਾ ਸਾਹਮਣੇ ਨਗਰ,
ਮਾਨਵ ਦਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪਿੰਜਰ ਲਈ।

ਚਰਮਰ-ਚਰਮਰ-ਚੁੰ-ਚਰ-ਮਰ
ਚਲਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਬੈਲਗੱਡੀ।

ਕਰਣ

ਸਮੂਹ ਗਾਨ : ਵੀਰ ਅਤੇ ਯਸ਼ਸਵੀ ਕਰਣ ਪੂਜਾ ਤੋਂ ਉਠਿਆ ਹੈ
ਬ੍ਰਾਹਮਣੇ ਆਓ, ਤੁਸੀਂ ਦਾਨ ਲਓ, ਦਾਨ ਲਓ।
ਆਓ ਹੋ ਨਿਰਬਲ ਆਓ ਹੋ ਬੇਸਹਾਰਾ
ਆਪਣੇ ਦੁੱਖ ਦਰਦ ਤੋਂ ਇਥੇ ਤੁਸੀਂ ਮੁਕਤੀ ਲਓ।

ਕਰਣ : ਕੌਣ ! ਅਜੇ ਤਕ ਖੜੀ ਹੋਈ ਤੂੰ ਕੌਣ ਹੈ ?
ਤੂੰ ਬੁੱਢੀ, ਛਾਇਆ ਬਣ ਕੇ, ਘੁੰਘਟ ਲਈ ਹੋਈ,
ਮੁੱਕੀ ਜਿਹੀ, ਕੰਬਦਾ ਸਰੀਰ, ਡਰ ਨਾਲ ਭਰੀ,
ਮੰਗੋ ਆਪਣਾ ਦਾਨ, ਕਿਉਂ ਹੋ ਮੈਨ ਖੜੀ ?

ਵਾਚਕ : ਬੁੱਢੀ ਦਾ ਘੁੰਘਟ ਹੱਟ ਗਿਆ ਖੁਦ ਹੀ
ਬੇਰੰਗ ਚਿਹਰਾ, ਬਰਫ ਵਾਂਗ ਮੁਰਝਾਇਆ ਹੋਇਆ।
ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਅੱਖੀਆਂ ਅਤੇ ਬੇਸੁਪ
ਦੇਖ ਰਹੀ ਸੀ ਉਹ ਤੇਜ਼ਸਵੀ ਕਰਣ ਨੂੰ।

ਕਰਣ : ਹੇ ਰਾਜਮਾਤਾ, ਸਮਰਥ ਕੁੰਤੀ ਇਥੇ
ਸੁਤ ਪੁੱਤਰ ਤੋਂ ਲੈਣ ਆਈ ਦਾਨ ਹੈ
ਮਹਾਂਸਮਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ! ਮੰਗੋ ਦੇਵੀ, ਤੁਸੀਂ
ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਇਹ ਕਰਣ ! ਅੱਜ ਉਹ ਧਨ ਹੈ।

ਕੁੰਤੀ : ਮਹਾਂਸਮਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਮਾਂ ਦਾ ਦਿਲ
ਅਚਾਨਕ ਭਰ ਆਇਆ ਹੈ ਦਾਨੀ ਕਰਣ,
ਮੈਂ ਪੰਜ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਭੀਖ ਹੀ ਮੰਗਾਂਗੀ,
ਬਸ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਦਿਓ ਏਨਾ ਦਾਨ ਤੁਸੀਂ।

ਕਰਣ : ਦੇ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਦਾਨ ਦੇਵੀ ਉਸ ਵਸਤੂ ਦਾ
ਜੋ ਮੇਰੀ ਹੈ, ਜਾਂ ਜਿਸ 'ਤੇ ਮੇਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਵੇ,
ਪਰ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਤੇ ਵਸ ਨਹੀਂ,
ਲੈ ਲਓ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਾਣ ਮੈਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਹੈ।

ਕੁੰਤੀ : ਹਾਏ ਕਹਾਂ ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਤੈਨੂੰ ਸੱਚ ਇਹ
ਜੋ ਕਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਕੌੜਾ ਹੈ ਪਰ ਸੱਚ ਹੈ
ਅੱਜ ਦਾਅ ਜਦ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੇ ਹੀ ਲੱਗ ਰਹੇ
ਕਹਿਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਮੈਨੂੰ, ਕਰਣ ਤੂੰ ਪੁੱਤਰ ਮੇਰਾ।

ਇਕ ਵਾਰ, ਜਦ ਮੈਂ ਕੁਆਰੀ ਸੀ, ਤਦ
ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਪਿੱਚ ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਤਿ ਜਾਗੀ,
ਜਿਸਨੂੰ ਮੰਤਰ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸੀ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ
ਸੁਣੋ ਕਰਣ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਹੀ ਸੂਰਜ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹੋ।

ਲੋਕ-ਲੋਜ ਕਾਰਨ ਫਿਰ ਤੈਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਪਿਆ
ਸ਼ਰਮਿਦੀ ਹਾਂ ਮੈਂ, ਕਰਣ ਤੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ।
ਪਰ ਮੈਂ ਮਾਤਾ ਤਾਂ ਹਾਂ, ਭਰਾ ਹਨ ਸਾਰੇ ਪਾਂਡਵ,
ਜਿਸ ਦੇ ਅੱਜ ਬਣੇ ਹੋ ਦੁਸ਼ਮਣ ਤੁਸੀਂ।

ਕਿਉਂ ਪੀਲੇ ਪੈ ਗਏ ਅਚਾਨਕ ਸਹਿਮ ਕੇ ?
ਹੈਸਲੇ ਵਾਲੇ ਬਹਾਦਰ ਕਰਣ ਤੁਸੀਂ ਕੁਝ ਕਹੋ
ਮਾਤਾ ਆਈ ਹੈ ਭਿਖਾਰਨ ਬਣਕੇ ਇਥੇ
ਮੰਗ ਰਹੀ ਉਹ ਦਾਨ, ਪੁੱਤਰ ਨਾ ਰੁੱਪ ਰਹੇ।

ਕਰਣ : ਮਾਤਾ ! ਪਵਿੱਤਰ ਮਮਤਾ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਪਰਮ
ਪ੍ਰਾਈ ਹਾਂ ਤੁਸੀਂ ਵਿਅੰਗ ਨਾ ਉਸ ਨਾਲ ਕਰੋ,
ਮੈਂ ਹਾਂ ਇਕ ਕਲੰਕ ਮਾਤਰ ਜੋ ਤਿਆਗ ਦਿਤਾ ਹੈ
ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਕਹਿ ਕੇ ਸੰਬੋਧਨ ਨਾ ਕਰੋ ।

ਅਰਜਨ, ਭੀਮ, ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਦੀ ਮਾਤਾ ਸੁਣ,
ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਮੋਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤੈਨੂੰ
ਨਿਰਲੋਚ ਨਿਜਕਲੰਕ ਇਸ ਕਰਣ ਨੂੰ,
ਭਿਖਾਰਨ ਬਣਕੇ ਕਰਨ ਆਈ ਸਵੀਕਾਰ ਹੈ ?

ਹੇ ਭਿਖਸ਼ੁਆਂ ਦੀ ਮਾਂ ਭੀਖ ਮੰਗਣ ਨੂੰ
ਦੇਤੀ ਆਈ ਹੈ ਤੂੰ ਡਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਾਪ ਤੋਂ।
ਭੀਮ, ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ, ਨਕੁਲ ਅਤੇ ਸਹਿਦੇਵ ਦੇ
ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਮੈਂ ਭੀਖ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਤੈਨੂੰ।

ਇਕ ਪਾਰਥ - ਉਹ ਪਾਰਥ ਕਿ ਜੋ ਹੈ ਦ੍ਰੋਪਤੀ
ਉਸ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਜਿਹਾ।
ਜਿਸਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਯੁੱਧ ਰਚਿਆ ਗਿਆ,
ਉਸ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਹੀ ਮੇਰਾ ਧਰਮ ਹੈ।

ਸ਼ਲਯ : ਹੇ ਕਰਣ, ਅੱਜ ਮੈਂ ਸਮਝ ਸਕਿਆ ਹਾਂ ਤੈਨੂੰ,
ਇਹ ਯੁੱਧਕੇਤੂ ਜਿਹੀ ਗਰਮ ਤੇਰੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ
ਸਵੀਕਾਰ ਕਰੋ ਮੇਰਾ ਸੈ ਜੋ ਨਮਸਕਾਰ
ਕਿੰਨੀ ਮਹਾਨਤਾ ਭਰੀ ਹੈ ਤੇਰੀ ਨਿਮਰਤਾ।

ਤੁਸੀਂ ਮਾਫ ਕਰੋ ਜੋ ਤਿੱਖੇ ਵਿਅੰਗਾਂ ਨਾਲ
ਤੇਜ਼-ਰਹਿਤ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ,
ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ ਬਚਨ ਧਰਮਰਾਜ ਨੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ
ਸਾਰਥੀ ਬਣਾਓ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣਾ ਜੇਕਰ ਮੈਨੂੰ।

ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਰਹਾਂਗਾ ਨਿਰੰਤਰ ਤੇਰਾ
ਤੁਸੀਂ ਚਲੋ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ,

ਉੱਝ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਅਪਮਾਨ ਮਹਾਯੋਧਾ ਦਾ
ਜੋ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਹੈ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦਾ ਦੁੱਖ।
ਇਹ ਤੇਜ਼ ਤੇਰਾ ਵਧੋ ਕਿ ਮਿਵੇਂ ਵੱਧਦਾ
ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ ਦਾ ਸੂਰਜ ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਉਪਰ ?
ਲੈ ਚਲਦਾ ਹਾਂ ਮੈਂ ਰੱਥ ਅਰਜਨ ਦੇ ਅੱਗੇ
ਆਪਣੇ ਧਨੁਸ਼ ਤੇ ਆਪਣੇ ਤੀਰ ਲਗਾ ਕੇ।
(ਦੂਰ ਤੱਕ ਸੰਖਨਾਦ ਦਾ ਸੁਰ ਅਤੇ ਰੱਥ ਚਲਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼)

ਸ਼ਲਯ : ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਸੈਨੇ ਦੇ ਕਲਸ ਝੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਸਜੇ ਹੋਏ,
ਜੋ ਵੇਖ ਰਹੇ ਹੋ, ਉਹ ਰੱਥ ਹੈ ਅਰਜਨ ਦਾ।
ਪੀਲੇ ਵਸਤਰ ਪਹਿਨੇ, ਮਧੁਰ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਦੇ ਨਾਲ,
ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਖੁਦ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਉਸਦਾ।

ਉਹ ਕਵਚ ਅਤੇ ਕੁੰਡਲ ਨਾਲ ਸੰਭ ਰਿਹਾ ਅਰਜਨ,
ਹੈ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਇਸ ਪਾਸੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਤੇ,
ਆ ਗਿਆ ਉਹ ਸਮਾਂ ਕਰਣ, ਜਿਸਦਾ ਤੂੰ
ਕੀਤਾ ਅੱਖੇ ਹੋ ਕੇ ਜੀਵਨ ਭਰ ਇੰਤਜਾਰ

ਅਮਰਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਤੈਨੂੰ ਜਿਸਦੇ ਕਾਰਨ
ਹਨ ਕਿਥੇ ਤੇਰੇ ਕਵਚ ਅਤੇ ਉਹ ਕੁੰਡਲ।
ਕੀ ਖੋਹ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ ਉਸਨੂੰ ਵੀ ਤੇਰੇ ਤੋਂ
ਛੱਲਣ ਵਿਚ ਚਲਾਕ ਉਹ ਵਾਸੂਦੇਵ ਦਾ ਕੋਸਲ ?

ਕਰਣ : ਅਮਰਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਜੋ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਆਏ
ਉਹ ਕਦੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ? ਕਦੋਂ ਬਹਾਦਰ ? ਉਹ ਕਾਇਰ ਹਨ,
ਮਾਣ ਮੈਨੂੰ ਸਦਾ ਧਨੁਸ਼ ਦਾ, ਤੀਰਾਂ ਦਾ,
ਮੈਂ ਕਵਚ ਅਤੇ ਕੁੰਡਲ ਤੇ ਹਾਂ ਕਦ ਨਿਰੰਤਰ।

ਅਮਰਤਵ ! ਸੂਰਜ ਨੇ ਮਮਤਾਵੱਸ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ
ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ ਕਵਚ ਤੇ ਕੁੰਡਲ
ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਤਾ ਦੇਵਤਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ
ਸ਼ੱਕੀ ਹੋ ਕੇ ਕੰਥ ਉਠੀਆਂ ਸਰ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ।

ਡਰਦੇ ਸਨ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਮਾਨਵ ਤੇ ਦਾਨਵ,
ਡਰਦੇ ਸਨ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਦੈਤ, ਅਸੁਰ ਤੇ ਰੂਤ-ਪ੍ਰਤ।
ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭੈ-ਭੀਤ ਸੀ ਮੈਥੋਂ
ਉਹ ਦੋਵਰਾਜ, ਉਹ ਇੰਦਰ ਅਤੇ ਉਹ ਡਰਪੋਕ

ਮੈਂ ਕਰਣ, ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਜੋ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ,
ਜੋ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ ਭੋਗੀ ਤੇ ਵਿਲਾਸੀ,
ਉਹ ਕਾਮੁਕ ਇੰਦਰ, ਉਸਨੂੰ ਚਿੰਤਾ ਸੀ
ਮੈਂ ਧਰਮਵਾਨ ਕਿਉਂ, ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਬਣਿਆ ਉਦਾਸੀ ?

ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਨਵ ਦੇ ਧਰਮ ਕਰਮ ਤੋਂ ਭੈਅ ਹੈ,
ਭੈ-ਭੀਤ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਪੂਜਾ-ਅਰਚਨਾ।
ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹਰ ਯੋਗ ਤੋਂ ਤੱਪ ਤੋਂ,
ਡੋਲ ਜਾਂਦਾ ਉਸ ਦਾ ਇੰਦਰਾਸਨ।

ਅਮਰਤਵ ਅਤੇ ਦੋਵਤਵ ਇਹ ਸਭ ਧਿਰਗ ਹਨ
ਹੋਏ ਸਦਾ ਵਿਜੈ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਇੰਦਰ ਜਿਸਦਾ ਸਵਾਮੀ।
ਛੱਲ, ਕਪਟ, ਭੋਗ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਦੋਵਤਿਆਂ ਦੇ ਗੁਣ ਹਨ
ਮੈਂ ਸੱਚ ਦਾ, ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਸੰਜਮ ਦਾ ਪਹਿਰੇਦਾਰ।

ਉਹ ਇੰਦਰ ਭਿਖਾਰੀ ਬਣ ਕੇ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ
ਆਇਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਅਮਰਤਵ ਮੰਗਣ ਮੇਰਾ,
ਮੈਂ ਕਰ ਦਿਤੀ ਸੀ ਉਸਦੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ,
ਕਦੋਂ ਦਾਨ ਧਰਮ ਤੋਂ ਮਾਨਵ ਨੇ ਮੁੱਖ ਫੈਰਿਆ ?

ਉਹ ਹਥਿਆਰ ਕਿ ਜਿਸ 'ਤੇ ਮਾਣ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਏਨਾ
ਮਾਨਵ ਦਧੀਚੀ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਦੇ ਦਾਨ ਤੋਂ ਬਣਿਆ।
ਦੋਵਤਵ ਸੜਿਆ, ਬਦਬੂ ਭਰਿਆ ਸਰੋਵਰ ਹੈ,
ਮਾਨਵਤਾ ਵੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਜਿਹੀ ਪਈ ਹੈ।

ਦੋਸਤ ਇਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਥੇ

ਦੋਸਤ ਇਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਥੇ, ਸੈ-ਸੈ ਦੁਸ਼ਮਣ ਜਾਨ ਦੇ,
ਉਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕਠਨ ਹੈ ਚਲਣਾ ਸੀਨਾ ਤਾਣ ਕੇ।

ਉਖੜੇ-ਉਖੜੇ ਔਜ ਦਿੱਸ ਰਹੇ ਹਾਂ ਤੈਨੂੰ ਜੋ ਯਾਰ ਅਸੀਂ,
ਇਹ ਨਾ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਜੀਵਨ ਦਾ ਦਾਅ ਗਏ ਹਾਂ ਹਾਰ ਅਸੀਂ।
ਔਖੀਆਂ ਵਿਚ ਉਹੀ ਸੁਪਨੇ, ਮਨ ਵਿਚ ਉਹੀ ਅਟਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ,
ਖੇ ਬੇਠੇ ਹਾਂ ਪਰ ਅਚਾਨਕ ਆਪਣਾ ਹੀ ਆਧਾਰ ਅਸੀਂ।
ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਆਨ ਦੇ ਬਾਨ ਦੇ,
ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹਾਂ ਭੋਵਰ ਦੇ ਦਿਨ ਦੇ ਮਹਿਮਾਨ ਦੇ।
ਸਾਡੇ ਪੈਰ ਨੇ ਡਰਾਮਗ ਕਰਦੇ, ਏਨਾ ਸਾਨੂੰ ਗਿਆਨ ਹੈ,
ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸਾਡੀ ਕੁਛ ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ।
ਪਰ ਇਥੇ ਕੌਣ ਯੋਗ ਹੈ ? ਜਾਂ ਕਿਸ ਵਿਚ ਸਮਰਥਾ ਹੈ ?
ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ ਭਿੰਜੀ ਮਿਲੀ ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਹਰ ਮੁਸਕਾਨ ਹੈ।

ਮੌਤ ਚਣੌਤੀ ਇਥੇ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਹਰ ਪਾਸੇ,
ਕੁਝ ਅਜੀਬ ਜਿਹੇ ਖੋਲ ਨੇ ਇਥੇ ਮਾਣ ਅਤੇ ਅਪਮਾਨ ਦੇ
ਇਹ ਮਾਨਵ ਵੈਸਾ ਹੀ ਭੋਲਾ, ਵੈਸਾ ਹੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੈ,
ਅਤੇ ਨਿਯਤਿ ਦੀ ਅਨਜਾਣੀ ਜਿਹੀ ਵੈਸੀ ਕਠਿਨ ਹਿਲੋਰ ਹੈ।
ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਿਟਾਉਣ ਦਾ, ਮਿਟਣ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਹੈ ਬੇਹੱਦ ਵੱਧ ਗਿਆ,
ਅਤੇ ਵੱਧ ਗਿਆ ਯਾਰੋ ਬੇਹੱਦ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ੋਰ ਹੈ।

ਸਾਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਆ ਪਹੁੰਚੇ ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਮਰਘਟ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ
ਲੋਕ ਇਥੇ ਪਾਗਲ ਬਣਕੇ ਆਈ ਨੇ ਵਿਸ਼ਪਾਨ ਦੇ।
ਯੁੱਗਾਂ-ਯੁੱਗਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਮਾਨਵ ਹੈ ਉਠਦਾ-ਡਿੱਗਦਾ ਚਲ ਰਿਹਾ,
ਪਰ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦਾ ਦੀਪ ਇਥੇ ਬੁੱਝ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਫਿਰ ਜਲ ਰਿਹਾ,
ਇਥੇ ਚੇਤਨਾ ਅਮਰ, ਭਾਵਨਾ ਅਮਰ, ਅਮਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ,
ਇਸ ਅਮਰਤਾ ਦੀ ਛਾਇਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਨਿਰੰਤਰ ਪਲ ਰਿਹਾ।

ਪਰ ਘ੍ਰਿਣਾ ਨਾਲ ਦੂਸ਼ਿਤ, ਹਿੰਸਾ ਨਾਲ ਸਹਿਮੀ ਹਰ ਜਾਨ ਹੈ,
ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਸਭ ਨੇ ਪਹਿਨ ਰੱਖੇ ਹਨ ਜਾਮੇ ਸ਼ੇਡਾਨ ਦੇ।

ਇਹ ਵੀ ਕੀ ਹੈ ਗੱਲ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਸਿਰ ਪਟਕੀਏ ਵਿਅਰਥ ਹੀ ?
ਅਤੇ ਦੇਖਦੇ ਰਹੀਏ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦਾ ਅਸੀਂ ਸਦਾ ਅਨਰਥ ਹੀ ?
ਇਕ ਦਰਦ ਜੋ ਉੱਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਦੀ-ਕਦੀ, ਇਹ ਭੁੱਲ ਹੈ,
ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ, ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਰ-ਜਿੱਤ ਦਾ ਅਰਥ ਹੀ।

ਵੈਸੇ ਸ਼ਾਨ-ਸ਼ੋਕਤ ਅਤੇ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਅਸਾਨੂੰ ਵੀ ਮੋਹ ਹੈ,
ਪਰ ਕੀ ਕਰੀਏ ? ਅਸੀਂ ਕਾਇਲ ਹਾਂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਈਮਾਨ ਦੇ,
ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਚਲਣਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕੇਵਲ ਸੀਨਾ ਤਾਣ ਕੇ।

ਸਾਡੀ ਦੀਵਾਨਿਆਂ ਦੀ ਕੀ ਹਸਤੀ

ਸਾਡੀ ਦੀਵਾਨਿਆਂ ਦੀ ਕੀ ਹਸਤੀ
ਔਂਜ ਇਥੇ ਹਾਂ, ਕੋਲ੍ਹ ਓਥੇ ਜਾਵਾਂਗੇ,
ਮਸਤੀ ਦਾ ਆਲਮ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ
ਅਸੀਂ ਪੂਝ ਉਡਾਉਂਦੇ ਜਿਥੇ ਵੀ ਗਏ।

ਉਲਾਸ ਬਣ ਕੇ ਆਏ ਹੁਣੇ,
ਔਂਬਰੂ ਬਣ ਕੇ ਵਹਿ ਚਲੇ ਹੁਣੇ,

ਸਭ ਕਹਿੰਦੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ, ਅਰੇ
ਤੁਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਆਏ ਤੇ ਕਿਥੇ ਚਲੇ।

ਅਸੀਂ ਕਿਧਰ ਚਲੇ ? ਇਹ ਨਾ ਪੁੱਛੋ
ਚਲਣਾ ਹੈ, ਬਸ ਇਸ ਕਰਕੇ ਚਲੇ,
ਜੱਗ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਕੁਝ ਲੈ ਚਲੇ,
ਜੱਗ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੁਝ ਦੇ ਚਲੇ,

ਦੇ ਗੱਲਾਂ ਕਹੀਆਂ, ਦੇ ਸੁਣ ਲਈਆਂ,
ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੱਸੋ ਅਤੇ ਫਿਰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਰੋਏ।

ਛੱਕ ਕੇ ਦੁੱਖ-ਸੁਖ ਦੇ ਘੁੱਟਾਂ ਨੂੰ
ਅਸੀਂ ਇਕੋ ਡੀਕੇ ਹੀ ਪੀ ਚਲੇ।

ਆਸੀਂ ਭਿੱਖ-ਮੰਗਿਆਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ
ਸੁਤੇਤਰ ਹੋ ਕੇ ਪਿਆਰ ਲੁਟਾ ਚਲੇ
ਅਸੀਂ ਇਕ ਨਿਸ਼ਾਨੀ-ਜਿਹੀ ਦਿਲ ਤੇ,
ਅਸਫਲਤਾ ਦਾ ਲੈ ਕੇ ਭਾਰ ਚਲੇ,

ਅਸੀਂ ਮਾਣ-ਰਹਿਤ, ਅਪਮਾਣ-ਰਹਿਤ
ਜੀ ਤਰ ਕੇ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਖੋਲ੍ਹ ਚੁੱਕੇ,

ਅਸੀਂ ਹੱਸਦੇ ਹੱਸਦੇ ਔਂਜ ਇਥੇ
ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਹਾਰ ਚਲੇ।
ਅਸੀਂ ਭਲਾ-ਬੁਰਾ ਸਭ ਭੁੱਲ ਚੁੱਕੇ
ਸਿਰ ਬੁਕਾ ਕੇ ਮੁੱਖ ਮੋੜ ਚਲੇ,
ਸਰਾਪ ਉਠਾ ਕੇ ਹੋਠਾਂ ਤੇ
ਵਰਦਾਨ ਔਂਖੀਆਂ ਵਿਚ ਛੱਡ ਚਲੇ।

ਹੁਣ ਆਪਣਾ ਅਤੇ ਪਰਾਇਆ ਕੀ ?
ਆਬਾਦ ਰਹਿਣ ਰੁਕਣ ਵਾਲੇ।
ਅਸੀਂ ਖੁਦ ਬੱਝੇ ਸੀ, ਅਤੇ ਖੁਦ ਹੀ
ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਬੰਧਨ ਤੋੜ ਚਲੇ।